

UNIVERZITA KARLOVA
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Katedra teologické etiky a spirituální teologie

Vladimíra Stuchlá

**Vývoj etiky umírání s příklady dobových uměleckých děl
a s důrazem na křesťanský pohled.**

(Rozmezí 14.-16. století).

Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Libor Ovečka, Th.D.

Praha 2018

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 25. července

.....

Bibliografická citace

Vývoj etiky umírání s příklady dobových uměleckých děl a s důrazem na křesťanský pohled, (v rozmezí 14.-16.století): Diplomová práce/Vladimíra Stuchlá; vedoucí práce: doc. PhDr. Libor Ovečka, Th.D.-- Praha, 2018. – 63 s.

Anotace

Vývoj etiky umírání s příklady dobových uměleckých děl a s důrazem na křesťanský pohled. (Rozmezí 14.-16. století).

Východiskem této práce je stručný popis eschatologie, rozvíjející se v rámci křesťanské etiky v průběhu morové apokalypsy pozdního středověku. Stěžejní část práce je zaměřena na změny individuálního i společenského vnímání smrti během velmi náročného období výrazné vlny morové epidemie pozdního středověku až raného novověku.

Jsou sledovány záměny v přístupu a vyrovnávání se s atributem smrti. Cílem práce je shromáždit, analyzovat změny pojetí smrti během sledovaného období, zhodnotit jejich vliv na chování člověka prostřednictvím potvrzení či zamítnutí nastolených hypotéz. Dostupné materiály jsou doplněny náhledy dobové umělecké tvorby ztvárňující postoje člověka dané doby ke vnímání vlastní konečnosti.

Klíčová slova

Ars moriendi, Bible, carpe diem, černá smrt, eschatologie, flagelanti, macabrozní umění, memento mori, tance smrti, vanitas.

Annotation

The development of ethics with samples of period fine art pieces with the emphasis on Christian view. (Range 14.-16. century).

The base of this thesis is a brief description of eschatology, developing in the frame of Christian ethics in the midstream of the pestilence's apocalypse of the late Middle Ages. The main part of the thesis is focused on changes in individual as well as social perception of death during the very demanding era of extreme wave of pestilence's epidemic in late Middle Ages even early modern history.

The changes in approach and coping with the attribute of death are being observed. The aim of the thesis, on the basis of literary studies, is to gather and analyze the changes in interpretation of death during the mentioned period, evaluate their influence of people's behavior by verification or denial of given hypothesis.

The accessible materials are supplemented by previews of period fine art pieces showing the attitude of people in given era towards the perception of their own death.

Key words

Ars moriendi, Bible, carpe diem, pestilence, eschatology, flagellant, macabre art, dying memento mori, death, death dances, vanitas.

Počet znaků (včetně mezer): 123 138

Poděkování

Ze srdce touto cestou děkuji doc. PhDr. Liboru Ovečkovi, Th.D. a doc. RNDr. ThLic. Karlu Sládkovi, PhD. Pouze díky jejich trpělivému vedení, odborným radám i velice podstatné osobní morální podpoře jsem byla schopna i přes své značné zdravotní problémy tuto práci dokončit.

Obsah

Úvod	9
1. Přístup k umírání a k smrti v historii	11
1.1. Eschatologie období antiky	11
1.2. Eschatologie biblického období Nového zákona	12
1.3. Eschatologie biblického období Starého zákona	13
1.4. Eschatologie raného středověku.....	14
2. Velká morová epidemie	20
2.1. Mor, interpretace historických poznatků	20
2.2. Sociální, právní, hospodářské a etické důsledky morových ran	24
2.3. Krize mentality středověkého člověka	27
3. Eschatologie vrcholného středověku	32
3.1. Důraz na způsob umírání milý bohu	32
3.2. Rozvoj a zpevnění ars moriendi	33
4. Eschatologie pozdního středověku	35
4.1. Pozvolný úpadek umění ars moriendi	35
4.2. Memento mori	35
5. Reflexe duchovní krize v dobových uměleckých dílech	36
5.1. Výpověď o zmaru i naději	36
5.2. Záznamy vývoje etiky morového umírání v dobových kronikách	37
6. Záznamy vývoje dobové etiky umírání v literárních dílech	42
6.1. Vize Danta Alighieri	42
6.2. Vize Giovanni Boccaccia	42
6.3. Vize Francesca Petrarcey	43
7. Záznamy vývoje dobové etiky umírání ve výtvarných dílech	45
7.1. Ambivalentní pojetí smrti	45

7.2. Propojení učení ars moriendi a memento mori	46
7.3. Díla zahrnující sebereflexi v souvislosti se smrtí	49
7.4. Díla podporující úzkost z nevyočitatelnosti smrti	50
7.5. Náboženství smrti, macabrézní umění	53
7.6. Triumf smrti a její vizuální personifikace	57
8. Rekapitulace	59
8.1. Vyhodnocení stanovených hypotéz	59
Závěr	67
Seznam použitých zkratk	71
Seznam použitých zdrojů	72
Přílohy	79
Příloha 1. Memento mori – Pompeie	80
Příloha 2. St. Sebastián – Andrea Mategna	81
Příloha 3. St. Rochus – Carlo Crivelli	81
Příloha 4. Průvod flagelantů	82
Příloha 5. Upalování Židů – Michael Wolgemut, Wilhelm Pleydenwurff	82
Příloha 6. Ars Moriendi – Neznámý autor	83
Příloha 7. Černá smrt v Tournai – Autor neznámý	84
Příloha 8. Dante a jeho světy – Domenico di Michelino	85
Příloha 9. Devět kruhů pekla – Sandro Botticelli	85
Příloha 10. Dekameron – Giovanni Boccaccio	86
Příloha 11. Nastagia degli Onesti – Sandro Botticelli	86
Příloha 12. Triumf smrti – Buonamico Buffalmaccio	87
Příloha 13a. Ďábel podryvá víru člověka – Monogramista E.S	88
Příloha 13b. Anděl dodává člověku víru v boha – Monogramista E.S	88
Příloha 14a. Ďábel navádí člověka k páchání zla – Monogramista E.S	88
Příloha 14b. Anděl vede člověka ke konání dobra – Monogramista E.S	88

Příloha 15a. Ďábel svádí člověka k netrpělivosti – Monogramista E.S	89
Příloha 15b. Anděl člověka vede k umění trpělivosti – Monogramista E.S	.89
Příloha 16a. Ďábel člověka svádí k hrdosti a pýše – Monogramista E.S	89
Příloha 16b. Anděl člověka vede k pokoře – Monogramista E.S	89
Příloha 17a. Ďábel svádí člověka k chtivosti – Monogramista E.S	90
Příloha 17b. Anděl učí člověka skromnosti – Monogramista E.S	90
Příloha 17c. Anděl odvádí dobrou duši do nebe	
Zahanbený ďábel se vrací do pekel – Monogramista E.S	90
Příloha 18. Triumf smrti – tzv. generický autor Triumfů smrti	91
Příloha 19. Sedm smrtelných hříchů – Hieronymus Bosch	92
Příloha 20. Dance Macabre – Michael Wolgemut	93
Příloha 21. Poslední soud – Hans Memling Tryptich	94
Příloha 22. Čtyři apokalyptičtí jezdci – Albrecht Dürer	95
Příloha 23. Vanitas: Tři věky ženy a smrt – Hans Baldung Grien	96
Příloha 24. Memento mori: Smrt a panna – Mans Baldung Grien	96
Příloha 25. Memento mori (verso) – Andrea Previtali	97
Příloha 26. Vítězství smrti – Pieter Brueghel starší	98
Příloha 27. Triumf smrti – Phillip Galle	99

Úvod

Motto:

„Skrze jednoho člověka totiž vešel do světa hřích a skrze hřích smrt; a tak smrt zasáhla všechny, protože všichni zhřešili.“ (Ř 5,12)¹

Smrt je neodmyslitelnou součástí našeho života. Stárneme a tedy pozvolna od okamžiku početí, umíráme. Než se tak ale stane, bylo vždy morální povinností člověka získaný život nejenom předat, ale připravit i podmínky pro jeho další utěšený rozvoj. Naučit mladého člověka správné míře víry a pokory vůči vyšší autoritě obecně, a zejména vůči transcendentní síle, Bohu, Stvořiteli. Naučit jej rozvíjet kvalitní mezilidské vztahy a vzájemné úctě k důstojnosti i bezmoci stáří, stejně jako snaze pomoci blízkým i bližním při posledním, nejtěžším životním úkole – umírání.

Dynamika lidského života každé společenské epochy přinášela, přináší a zcela určitě i nadále bude přinášet náročné situace. Ve vyostřených individuálních i společenských životních krizích jsou kvalitní morální rozhodnutí v rámci vlastní existence i pomoci bližním nejenom velmi důležitá, ale i velmi těžká. Zda je či není jen vinou jedince, že není schopen sám, bez pevně zakotvených etických základů, pomocí vlastních fyzických i duševních sil a emocionální vitality dospět v dané situaci k adekvátnímu, odpovědnému a přesto morálnímu řešení, je zpravidla ve složitých situacích sporné.

Vzhledem k danému tématu a shromážděným velmi zajímavým materiálům, se budu věnovat problematice lability lidské psychiky v krizových situacích. V rámci osvětlení této problematiky jsem se rozhodla vytvořit a na základě provedeného bádání obhájit či vyvrátit následné hypotézy:

1. V apokalyptickém období lidstva dochází ke změnám ve vnímání smrti.
2. V apokalyptickém období si člověk zachová přístup ke smrti na základě původní zvyklosti.

---

¹ Bible. Nový Zákon. *List Římanům*. Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

3. Po uplynutí apokalyptického období se člověk vrací k původnímu vnímání a přijetí smrti.
4. Po apokalyptickém období své člověk původní vnímání a přijetí smrti upravuje.

Cílem mé práce je analýza kvalitativní proměny determinant eschatologie v období od vrcholného a pozdního středověku až do období raného novověku a zhodnocení jejich následného vývoje z hlediska míry pravděpodobnosti návratu k původním pojetím smrti, jeho úpravě, popřípadě hledání nové cesty.

Východiskem práce je studium eschatologie Starého a Nového Zákona, včetně interpretace všech zjištěných souvislostí a vlivů působení aktivně aplikovaného učení křesťanské etiky na utváření dobové morálky. Podrobné studium pramenů popisujících vývoje etiky umírání rozmezí 14. až 16. století, doby poznamenané hladomory a válkami, ale především epidemií moru, zvaného černá smrt, který se v Evropě objevil koncem první poloviny 14. století, aby v endemické podobě přetrvával do dalších století. S tématem práce úzce souvisí i bádání v oblasti uměleckých děl s macabrozními tématy.

Na základě analýzy zdokumentovaných materiálů jmenovaného období za pomoci porovnání získaných výsledků tedy budu hledat cestu k obhájení nebo vyvrácení představených hypotéz. K potvrzení dosažených výsledků v příloze práce předložím i příklady vybraných dobových uměleckých děl.

1. Přístup k umírání a smrti v historii

1.1. Eschatologie období antiky

„Již v nejstarších historických pramenech nacházíme svědectví o tom, jak se člověk setkával se smrtí a jak se s ní vyrovnával,“² dokládá morální teolog Virt. V dávných časech, byl úděl člověka dán. Jak vyplývá z dobových pramenů, neměl moc, tedy ani vůli jej měnit. Ne vždy se však dokázal strachu z neznáma smrti a z těžkého umírání ubránit. Vždyť jediné, co věděl, bylo, že jednou zemře.

Kdy, jakým způsobem a pomůže-li mu kdo v nejtěžší chvíli, na to už odpověď neznal. V dobách, kdy k životu běžně patřily přírodní katastrofy, epidemie i války, byly krizové situace, utrpení umírání a smrt člověka vnímány jako rozmary bohů a nedílná součást bědného života všech lidských společenství.

V antice lidé umírali zpravidla velmi brzy. Závěru života proto byla prokazována náležitá úcta. Přesto, že antičtí stoikové Seneca i Sókratés v Platónově dialogu *Faidon* zmiňují, „...*opravdoví filosofové se připravují k umírání a smrt jim ze všech lidí připadá nejméně strašná...*“,“³ běžný člověk spíše kladl důraz na život současný, jak napovídá rčení⁴ užití prvně římským básníkem Horátiem: „...*carpe diem quam minimum credula postero - využij dne a důvěřuj, jak nejméně můžeš, budoucnosti.*“ Stejný názor potvrzuje i nálezná fráze důrazně připomínající lidskou smrtelnost: „*memento mori-pamatuj, zemřeš,*“⁵ zakomponované spolu s lebkou do ústřední mozaiky zdobící triclinium obytného domu v Pompejích, viz. příloha 1.

---

² VIRT, Günter. *Žít až do konce: Etika umírání, smrti a eutanazie*. Praha: Vyšehrad, 2000, s. 13.

³ PLATÓN. *Faidon*. Praha: Překlad František Novotný, 1941, s. 28.

⁴ HORATIUS, Quintus, Flaccus. *Vavřín a réva: Ódy, epódy, satiry, listy*. Praha: Odeon, 1972, s. 25.

⁵ Heslo z antiky, z filozofického období, kterým vítěznému vojevůdci projíždějícímu městem, pověřený otrok, připomínal, že i on, dnešní vítěz, je pouze smrtelným člověkem.

1.2. Eschatologie biblického období Starého Zákona

Jak už bylo zmíněno, lidé antiky život vnímali jako osud, který neuměli odhalit ani změnit. Na otázku: „*Proč existuje smrt? Kde se vzala?*“ odpověď tedy stále neznali.

Už na prvních stránkách Bible je však psáno, že smrt je odplatou za první lidský hřích. Vždyť už v knize Genesis čteme: „*A Hospodin Bůh člověku přikázal: „Z každého stromu zahrady smíš jíst. Ze stromu poznání dobrého a zlého však nejez. V den, kdy bys z něho pojedl, propadneš smrti.*“ (Gn 2,16-17)⁶

A dokládá i poslední Boží slova, která provází trest-nucený odchod nezvedeného stvoření z Edenu do světa varováním: „*V potu své tváře budeš jíst chléb, dokud se zase nevrátíš do země, z níž jsi byl vzat. Prach jsi a v prach se navrátíš.*“ (Gn 3,19)⁷

Je tedy zřejmé, že smrt v plánu Stvořitele nebyla. Ve Starém Zákoně pro ni sice lze nalézt označení *Má-vet*, v Novém Zákoně pak řecké *Thanatos*, obě slova ale vyjadřují jen smrt biologickou; konec pozemského života. Slovo smrt ale má i teologický význam. Vyjadřuje duchovní oddělení od Boha, tedy psychickou labilitu člověka, jeho pocity nejistoty, studu, strachu, výčitky svědomí, zánik psychické integrity a neschopnost rozeznat dobro od zla. Emoční chaos, utrpení, bolesti, úzkosti a hrůzy z neznáma smrti, a změny laskavého „*Otce*“, v přísného soudce. Proto se lidské tělo stalo nástrojem hříchu s údělem biologického zániku.⁸ Člověk oddělený od Boha je duchovně mrtev, neschopen se sám duchovně obživit, zmiňují teologové.⁹ Přesto ve větách poslední knihy Starého Zákona ale nalézáme milost Boží. Věty, ve kterých Bůh s láskou a upřímností prostřednictvím Mojžíše hříšného člověka stále nabádá:

„*Dovolávám se dnes proti vám svědectví nebes i země: Předložil jsem ti život i smrt, požehnání i zlořečení; vyvol si tedy život, abys byl živ ty, i tvé potomstvo a miloval Hospodina, svého Boha, poslouchal ho a přimkl se k němu. Na něm závisí tvůj život*

---

⁶ Bible. *Starý Zákon. Kniha Genesis*. Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

⁷ Tamtéž.

⁸ KŘIVOHLAVÝ, Jaro-KACZMARCZYK, Stanislav. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 77.

⁹ Tamtéž s. 78.

a délka tvých dnů, abys mohl sídlit v zemi, o které přísahal Hospodin tvým otcům Abrahamovi, Izákovi a Jákobovi, že jim ji dá“. (Dt 30,19-20)¹⁰

1.3. Eschatologie biblického období Nového Zákona

V evangeliích Nového Zákona se pak dozvídáme, jak dalece se Bohu nezdárného stvoření zželelo. Jak obětoval svého jediného syna Ježíše Krista, který svou pokorou, vírou a obětí nad smrtí nejenom zvítězil, ale svým učením poskytl člověku příklad hodný následování. Příklad dvojí lásky. Lásky k Bohu, pokorné vděčnosti a respektu k Bohu. Ale i lásku a pomoc bližnímu. Ježíšova etika člověka vede k pokoře a víře v Boží milost i v těžkém procesu, kterým se člověk přibližuje ke konci své pozemské cesty žití, ve stáří a umírání.

Právě z evangelií pramení určitý druh přístupu člověka k člověku, inspirovaný Ježíšovým osobním příkladem. Přátelským postojem, radou, povzbuzením, potěšením odpuštěním, mnohdy i věcnou pomocí. Jednáním, které nazýváme duchovní péčí.

Na základě prostudovaných materiálů ve smyslu dědičných sklonů člověka ke hříchu a jeho nízké fyzické, psychické i sociální integritě už staletí křesťanské učení dělí lidi na lid hluboce věřící a lid, pohybující se spíše jen na okraji křesťanské víry.¹¹

- *Bohabojní lidé* respektují Boží vůli a svůj úděl v každé době přijímají s jistým vnitřním pokojem a vírou v Boha, s nímž jsou úzce propojeni. Pro ně umírání vlastně znamená konečné naplnění života.¹² Poslední stadium na cestě zrání křesťanské víry, tedy i lidské osobnosti. Ve Starém Zákoně tento typ lidí představují patriarchové. Z jejich rodin se proto traduje žehnání potomkům a vědomá příprava na umírání, později přejatá i křesťanskou tradice středověku. I pokorné snášení „nezasloužených“ životních ran po vzoru pokory Jóba:

---

¹⁰ Bible. *Starý Zákon. Kniha Deuteronomium*. Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

¹¹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro - KACZMARCZYK, Stanislav. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 49-59.

¹² Tamtéž s. 57.

„Ze života své matky jsem vyšel nahý, nahý se tam vrátím. Hospodin dal, Hospodin vzal; jméno Hospodinovo buď požehnáno.“ (Jb 1,1-21)¹³

Hříšníci, lid zpravidla těžce pracující, o duchovních věcech a smrti příliš nepřemýšlí. Zpravidla bere věci tak, jak jdou. V rámci dalšího bádání proto dělím tuto skupinu ještě do následných dvou podskupin. Vždy existovali lidé, výhradně materialisticky založení, pro které smrtí vše končilo. Existovali a existují ale i lidé sice výrazně zaměřeni na pozemský svět, kteří o Boží existenci ale nepochybovali a ani dnes nepochybují. Dokonce s Boží milostí po smrti i počítají.

Díky své lehkomyšlnosti a povrchnosti se ale pravidelnými zpověďmi a pokáním o přiblížení Bohu nikterak nesnaží. Naopak, vždy se řídili a řídí heslem, které zmiňuje již mudroslovná starozákonní kniha Izajáš: „...*jezme, pijme, stejně zítra zemřeme.*“ (Iz 2,13)¹⁴

1.4. Eschatologie raného středověku

„Je velkým tajemstvím eschatologie, že časy minulost a budoucnost ustupují živé osobě zpřítomňujícího se Krista,“ zmiňuje současný filosof a teolog Altrichter.¹⁵ Uvádí, že už v prvních letech našeho letopočtu docházelo ke snaze hrůzu smrti potlačit. Církevní Otcové užívali jemných obrazných výrazů. Známým příkladem je alegorie dobrého pastýře, přenášejícího ovečku na věčnost dle Janova evangelia:

„Já jsem dobrý pastýř. Dobrý pastýř položí svůj život za ovce. Ten, kdo není pastýř, kdo pracuje jen za mzdu a ovce nejsou jeho vlastní, opouští je a utíká, když vidí, že se blíží vlk. Tomu, kdo je najat za mzdu, na nich nezáleží. Já jsem dobrý pastýř, znám své ovce a ony znají mne. Tak jako mne zná Otec a já znám Otce. A svůj život dám za ovce.

---

¹³ Bible. *Starý Zákon. Kniha Jób*. Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

¹⁴ Bible. *Starý Zákon. Kniha Izajáš*. Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

¹⁵ ALTRICHTER, Michal. *Specifické otázky z eschatologie*. Olomouc: Refugium Velehrad Roma, 2015, s. 24.

Mám i jiné ovce, které nejsou z tohoto ovčince. I ty musím přivést. Uslyší můj hlas a bude jedno stádo a jeden pastýř. Proto mne Otec miluje, že dávám svůj život, abych jej opět přijal.“ (J 10,11-16)¹⁶

Dle dobových pramenů se proto zdá, že se křesťané v plné důvěře v Boží milost druhého příchodu Krista, v období pronásledování smrti nebáli. Naopak mučednickou smrt jako „bohulibou“ dokonce i sami vyhledávali.¹⁷

V následném období zhruba od 4. do 11. století ze zpráv historiků ale vyplývá,¹⁸ že lidé sice přirozený strach ze smrti měli, ale u vědomí své, církví stále zdůrazňované hříšnosti „nepřízeň osudu“ přijímali jako spravedlivý Boží trest, za i nevědomá pochybení a za zkoušku pokory a víry. Pokud jim to podmínky dovolily, snažili se proto pravidelně konat kající a dobré skutky. Chodit ke zpovědi, ke svatému přijímání, vydávat se na procesí do svatých míst, modlit se za „dobrou smrt“ svou i blízkých, aktivně jejich i svému budoucímu umírání dobrým životem napomáhat. V této souvislosti, zmiňuje historik Ariès úryvek textu modlitby z 9. století mnicha Notkera Kocktavého, ve kterém úpěnlivě Boha prosí:

*„Media vita, in morte tumus (...) ač živi, mrtví jsme... „Amarae morti ne trados nos (...) a neuved' nás v hořkou smrt.“*¹⁹ Hořkou smrtí samozřejmě myslí smrt hříšnou.

Byla-li smrt trestem stanoveným za hřích, nemůže být jako taková, bez patřičných duchovních opatření nikdy v pravém smyslu dobrou. Dinzelbacher také upozorňuje, že tehdejší lidé ještě dokázali rozeznat příznaky příchodu smrti a proto vše potřebné včas zajistit.

1.4.1. Křesťanská etika umírání

Dobrá smrt znamenala obřadné umírání, v kruhu široké rodiny, přátel a sousedů, všech, kdo se s umírajícím přišli rozloučit.²⁰ Církevní rituály též představovaly svaté pomazání svěceným olejem – později nazývaného „poslední pomazání.“²¹

---

¹⁶ Bible. *Nový Zákon. Janovo evangelium.* Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

¹⁷ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I.* Praha: Argo, 2000, s. 16-22.

¹⁸ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku.* Praha: H&H, 2001, s. 68.

¹⁹ DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe peklo, očištec ve středověku.* Praha: Vyšehrad, 2004, s. 26.

²⁰ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti II.* Praha: Argo, 2006, s. 26.

²¹ Po Druhém Vatikánském koncilu je nazýváno svátostí nemocných, či jen pomazáním nemocných.

I když dle historiků o vývoji pomazání nemocných během prvních století křesťanství víme poměrně málo, je známo, že došlo k jistým posunům. Kupříkladu v listě Jakubově, označované za mudroslovný spis podobný starozákonní knize Přísloví, se v krátkých vysvětleních zásad života křesťana už dočítáme: „*Je někdo z vás nemocný? Ať si zavolá představené církevní obce a ti ať se nad ním modlí a mažou ho olejem ve jménu Páně.*“ (Jk 5,14-16)²²

1.4.2. Svátost posledního pomazání

Biblický obraz Boha i Krista předkládá jako lékaře, kteří ošetřením rány hříchu člověku léčí nemocnou duši. Proto se objevoval už v patristické teologii požadavek pravidelného pokání.

Z praxe antiky křesťany převzatý léčebný prostředek „pomazání olejem,“ který mohl ve starověku nemocným a umírajícím udělit kdokoli, byl laikům postupně odpírán. Zhruba od 9. století je už totiž liturgické předpisy přísně pojily se zpovědi nemocného a s podáním viatika, tedy s obřady, které může sloužit pouze kněz. Tyto i další předepsané rituály, dle Arièse, tvořily nezbytnou část náboženského obřadu uděleného duchovním umírajícímu ještě před smrtí, dále na místě jeho skonu a nakonec ještě nad jeho hrobem. Zádušní mše se tehdy ještě příliš nesloužily a všechny ostatní záležitosti související s úmrtím, jako projevy žalu, pohřební průvod i hostina byly v režii laiků.²³

Výkonem „svátosti posledního pomazání.“ byl kněz sice povinen potřebným kdykoliv posloužit. Služba se ale stala placenou, a tak nemajetným obtížně přístupnou. I když kazatelé věřící varovali, aby svátostné pokání nezanedbávali, nebylo vzácností, že se ho hříšnému chudému skutečně dostalo až na smrtelném loži.²⁴ IV. lateránský koncil proto stanovil jako nezbytnou součásti účinného křesťanského pokání povinnost alespoň jedné zpovědi ročně.²⁵

1.4.3. Poslední věci člověka

Zřejmě i proto, jak Dinzelbacher zmiňuje, byla zdogmatizována lidová víra v očistec.

---

²² Bible. *Nový Zákon. List Jakubův.* Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

²³ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I.*, Praha: Argo, 2000, s. 59.

²⁴ Tamtéž s. 186 -187.

²⁵ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013, s. 52-66.

Církev v této době učila, že většina „běžných“ hříšníků se může v prostotu mezi nebem a peklem, zvaném „očistec“, upřímným, dlouhým a bolestným káním vykoupit, aby jejich duše jednou mohly dosáhnout nebe. Učila i že očištění mrtvých od jejich hříchů, mohou napomáhat i blízcí pozůstalí. Prosbami, modlitbami, almužnami a přímluvnými mšemi mohou svým mrtvým pomoci dosáhnout spásy. V případě mírných hříchů mohl pomoci ke spáse umírajícího i charitativní dar od něho samého. Tradice těchto „odpuštěk“ však byla později reformačními aktivitami odmítána. Dle protestantských církví je spása založena pouze na Boží milosti a člověka může ospravedlnit jen to, jak hluboce v něj věří.²⁶

Skutečnost, že většina křesťanů než dospějí nebe či pekla, protrpí jistý čas v očistci, ale vedla i k rozporu v otázce času a způsobu posledního soudu. Poměrně dlouho trvající teologický problém a spor však vyřešil nástupce náhle zemřelého papeže Jana XXII., Benedikt XII., který opíraje se o jiná místa v písmu než předchozí teologové vyhlásil kolem roku 1334 učení o „indicium duplex“ tedy o tom, že před posledním soudem existuje ještě Boží soud individuální. Dle Dinzelbacherova názoru tak už formuloval učení odpovídající nauce sv. Tomáše a podnes platné v katolické církvi,²⁷ tedy zpřísnění znalosti dobrého umírání, učení ars moriendi.

1.4.4. Vznik a vývoj ars moriendi

Už ve druhé polovině 13. století dominikán a francouzský biskup v Mende Guillaume Durand ve svém obsáhlém spise „Rationale Divinorum Officiorum“ popisoval církevní symboliku a nezbytné církevní obřady. Dle jeho instrukcí měl křesťan po zaznamenání „výstrahy smrti“ ulehnout nohama k východu, s tváří otočenou k nebesům, ruce zkřížit na prsou. Od této chvíle jeho kázání dostávalo slavnostní a obřadní povahu.

Přijetí „Svatostí posledního pomazání,“ v přítomnosti duchovního zahrnovalo vyznání

víry v Boží milost, zpověď, pokání, přijetí rozhřešení i viatika, požehnání a odpuštění pozůstalým i naopak včetně udělení zbožných ustanovení, jimiž se mají řídit. Patřily sem charitativní dary i volba umístění vlastního hrobu Pak už jen s pomocí

---

²⁶ Tamtéž s.67

²⁷ DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 38.

kněze a „s modlitbou kajících“ na rtech očekával smrt, o níž lidé věřili, že ji lze v případě potřeby o pár okamžiků i pozdržet.²⁸

Výrazný příklon k posledním věcem dokládá v první polovině 14. století i světec Henricus Seuse. Dílem *Horologium Sapientiae* - Knížka o věčné moudrosti.²⁹ upomínal na základní křesťanské myšlenky o smrti, o Posledním soudu, o pekle i nebi, o Kristově utrpení i bolestech jeho svaté Matky. Dle zdrojů nebylo kláštera ani zbožného člověka, který by toto mystické dílo neznal. Obsahovalo vyznání duše, která hledala a našla: „*Od dětství jsem něco hledal s palčivou žízňí,*“ píše, „*a ještě jsem dokonale nepoznal, co to je...*“³⁰ Právě ze základů tohoto díla se pak rozvíjelo a systematicky upevňovalo především v duchovních a šlechtických kruzích již zmíněné učení *ars moriendi*.

1.4.5. Hříšná smrt – Boží trest

Náhlá smrt vždy narušovala řád světa, v němž lidé věřili. Proto v ní také viděli podobu Božího hněvu. I již zmíněný biskup Durand, dle Arièse, věřil, že pokud někdo zemře náhle, nezemřel v důsledku zjevné příčiny, ale díky Božímu soudu. Připouštěl však, že by i tak měl být křesťansky pohřben:

„Najdeme-li mrtvého člověka, pohřbíme jej tam, kde jsme ho našli, a to kvůli pochybnostem, jež máme o jeho smrti. Protože spravedlivý člověk dojde spásy, aniž záleží na tom, v kterou hodinu zemřel.“³¹

Přesto dle Arièsova výkladu až do počátků 17. století přetrvával zvyk, že pokud nevinná oběť vraždy, v některých případech i požáru či pádu, nestačila před smrtí projevit známky pokání, většinou mohla mít křesťanský pohřeb až po zaplacení církví určeného poplatku. Lidé, kteří byli odsouzeni k trestu smrti, však neměli právo na svátost posledního pomazání vůbec. Jejich údělem totiž mělo být věčné zatracení stejně jako na zemi i na onom světě. Teprve ve 14. století, se žebavým mnichům

---

²⁸ ARIÈS, Philippe, *Dějiny smrti II*. Praha: Argo, 2000, s. 35.

²⁹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 133.

³⁰ SEUSE, Henricus. [2018-03-10]. <<http://revue.theofil.cz/krestanske-osobnosti-detail.php?clanek=650>>.

³¹ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I*. Praha: Argo, 2000, s. 35.

podánilo získat papežovu podporu, aby mohli i odsouzence zaopatřit svátostí zpovědi, rozhřešení a posledního pomazání.

Lze tedy říci, že od počátků 14. století už mělo křesťanské učení pevnou tradici víry a závazně formulovaných rituálů, dotýkající se umírání, smrti i následného posmrtného života.³² Bohužel jak v následných kapitolách uvidíme i přes všemožnou snahu církve v nastávajících podmínkách morové pandemie stále více lidí umíralo náhle, ne vlastní vinou, a bez jakékoliv možnosti požadavkům tradice dobrého umírání dostát.

2. Velká morová epidemie

2.1. Mor – interpretace historických poznatků

Nejenom již zmíněné válečné konflikty, ale i další geologické a klimatické katastrofy počátku 14. století devastovaly celý známý svět. Egypt³³ prodělal záplavy, Čína silná zemětřesení. Velké povodně střídala silná sucha. Hladu i infekcím podléhalo vše živé.

---

³² Tamtéž s. 24-26.

³³ CANTOR, F. Norman. *Po stopách moru; Černá smrt a svět, který zrodila*. Praha: BB/Art, 2005, s. 29.

Mor, původně bakteriální choroba hlodavců, přenesly infikované blechy potkanů a kryš na člověka zřejmě při hledání potravy poblíž lidských obydlí.

Několikaletá neúroda, vleklé, stále se opakující válečné konflikty v rámci stoleté války mezi Anglií a Francií vedly k agresivnímu drancování zásob vesnického obyvatelstva válčícími stranami. Chronický hlad a strach bezbranných venkovanů před žoldáky i jimi roznášené epidemie zapříčinily, že podvýživou a stresem zesláblí lidé (dokonce dle některých pramenů i zvířata) velmi rychle podléhali epidemii černé smrti, zavlečené zřejmě právě z oblasti Střední Asie prostřednictvím obchodních tras čínsko-východoevropské hedvábné stezky.³⁴

Lze-li věřit záznamům notáře Gabriele de Mussis,³⁵ kočovní, morem už nakažení tatarští dobyvatelé obléhající osadu janovských obchodníků, krymskou Kaffu, sice byli pro hromadnou úmrtnost svých bojovníků nuceni obléhání vzdát, ale než zbytky jejich armády „odtáhly,“ těla svých mrtvých katapultovali za hradby osady. Galéry domů navracejících se obchodníků pak infekci zavlekli roku 1347 do sicilské Messiny. Když lidé zjistili, že první galéry přivážejí smrt, dalším nedovolovali přistát. Ty pak s umírající posádkou, plné cenného zboží, infikovaného trusem a blechami morem nemocných kryš putovaly v pobřežních vodách. Pašeráci je vykrádali a rozprodávali po celé Evropě a rozsévali tak hrůznou smrt.

Koncem roku 1349 tak už byla v područí moru v rámci přístavů více než polovina Evropy. Ložiska moru se stala endemická.³⁶ Jejich ataky proto probíhaly i dalších v letech 1351, 1378, 1380. Pak čas od času mor ustaly, aby se v 17. století opět projevíly v Holandsku i v Anglii. I tehdy zemřelo mnoho lidí. Londýnský mor³⁷ zastavil teprve roku 1666 obrovský požár londýnské chudinské čtvrti, který vše nakažené trusem a blechami nemocných kryš spálil.

I když následné informace s tématem práce přímo nesouvisí, ráda bych zmínila, že se mor podařilo téměř vymýtit až v průběhu dalších století. Nejenom ozvojem osobní i

---

³⁴ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2005, s. 24.

³⁵ Tamtéž s. 33.

³⁶ Klinický výraz pro útlum a znovu vzplanutí těžkých morových epidemii.

³⁷ DEFOE, Daniel. *Deník morového roku*. Praha: Odeon, 1982, s. 253-262.

veřejné hygieny, ale především zásluhou švýcarsko-francouzského bakteriologa koncem 19. století Alexandra Yersina³⁸, který původce moru, vysoce infekční bakterii *Yersinia pestis* objevil. Se zastavením jeho šíření alespoň na evropské půdě pak souvisí i následný objev antibiotik na bázi tetracyklinu. Mimo Evropu se však čas od času mor stále ještě objevuje a zabíjí. Občas se objeví pár případů i jako „dovoz“ ze zahraničí.

2.1.1. Průběh choroby a snaha o léčbu

Mor znamenal téměř vždy jistou smrt. Papež Klement VI. proto v naději, že odhalí příčinu nemoci, povolil i pitvy mrtvých. Ale jak píše Bergdolt, všichni sice znali bleskové šíření moru, ale důvod - bleší kousnutí či infikování trusem bohužel po celý středověk netušili. Díky tomu nemohla existovat efektivní obrana. Klasické léky musily být zcela neúčinné.

Oficiální stanoviska lékařů vycházela ještě z antického učení humorální patologie Hippokrata a Galéna. Hippokratova léčba vykuřováním, která údajně zažehnilo již mor v Řecku,³⁹ (pálil síru ničící hnilobu, spolu se solí a pryskyřici), byla sice v zásadě správná, v masovém měřítku ale neproveditelná a díky neznalosti podstaty účinná spíše náhodně.

Nedílnou součástí tehdejší lékařské vědy bylo i hvězdopraectví. Jeho teorie hovořily o zkaženém vzduchu jehož vliv podporoval průběh hnilobných procesů v těle.⁴⁰

Umbrijský lékař Gentila da Foligno, než sám díky péči o nemocné v Perugii roku 1348 moru podlehl, vypracoval „Model morového dechu.“ Domníval se, že v rámci nepříznivé konstelace planet Marsu, Jupitera a Saturna vznikající choroboplodné páry, které infikují důležité lidské tělesné orgány. Dech a tělesné výpary těchto lidí pak zvláště v teplém prostředí rychle šíří nákazu po okolí.

---

³⁸ ČERNÝ, Karel. Mor 1480-1730: *Epidemiologie v lékařských tématech raného novověku.*

Praha: Karolinum UK, 2014, s.78.

³⁹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě.* Praha: Vyšehrad, s. 13-15.

⁴⁰ Tamtéž s. 140.

Vzhledem ke stoupání teplého vzduchu vzhůru proto také doporučoval umístění lůžek nemocných pod strop. Doufal, že tak lze ochránit ošetřující. Upřednostňoval chladný severní vzduch, jeho čištění pálením aromatických dřevin a bílení místností vápnem. Lékařům nařídil užívat morové masky s ochranným filtrem plným aromatických látek, utěsněné ochranné obleky a desinfekci obličejů i rukou octem či lihem. Doporučoval minimální kontakt s nemocnými. Obecně radil všeobecné omezení shromažďování a nepožívání nevhodných, „hnilobu podporující potravin.“

2.1.2. Compendium de epidemia

Gentila da Foligno svou teorii na královský příkaz předložil na sklonku léta 1348 lékařské fakultě slavné pařížské university k posouzení. Ve zpracování Pierra de Damouzi byla zpráva předními lékaři přijata a veřejnosti prezentována jako součást listiny rad pro krizovou situaci: „Compendium de epidemia.⁴¹“ Tento dokument v zásadě mimo již zmíněné pokyny po vzoru antických lékařů doporučoval jako v zásadě jediné a „nejspolehlivější“ řešení“ všem, bez rozdílu rychlý odchod z nakažených oblastí.⁴²

Listina také oficiálně přikazovala bránit epidemiím zamezováním větších shromáždění lidí, včetně uzavírání kaplí a kostelů. Předepisovala i provádění úředních kontrol, jejichž úkolem bylo dohlížet: „...*aby nemocní nebyli nelidsky ponecháváni sami sobě, nebo dokonce nebyli ještě bíději vyháněni, než, tomu bývá u zvířat, jež nic necítí...*“⁴³

2.1.3. Duchovní nebo lékař

Odpovědný přístup především kléru, ale i lékařů městských úředníků, soudců, notářů – všech, jejichž úřad zahrnoval styk s lidmi, zvláště nemocnými tak vyžadoval stále více osobní síly a sebezapření, uvádí Bergdolt.⁴⁴

---

⁴¹ Tamtéž s. 150-151.

⁴² Tamtéž s. 143.

⁴³ Tamtéž s. 78.

⁴⁴ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s.142.

Rodinní lékaři sice doprovázeli své klienty na venkov, nicméně dle teologických pojednání se tedy pomoc duchovního považovala za důležitější než neúčinná lékařská terapie.⁴⁵ Proti moru, který byl považovaný za trest Boží vlastně lékař postupovat ani nemohl. Byl pouze oprávněn pacienta vyzvat ke zpovědi a ke smíření s Bohem.

Vzhledem k tomu jak zmiňuje historik, existoval jen minimální étos lékařské povinnosti: *“povinností lékaře sice bylo navštívit pacienta, neboť pacient měl morální právo na stanovení diagnózy. “* Zjistil-li však lékař morové onemocnění záleželo už jen na něm, bude-li riskovat život a pacienta léčit či ne. Odepření péče lékařské péče tedy nebylo považováno za morální selhání.

Už od 13.století sice existovali i lékaři paušálně placení vládou a tedy zavázáni pomáhat především postiženým morem. Nicméně, snaha o léčbu beznadějných případů byla jak už jsem výše zmínila v zásadě vnímána jako nerespektování Božího rozhodnutí, nekřesťanskou ziskuchtivost a chvástavost.⁴⁶ Nelze se tedy divit, že ani lékaři paušálně placení vládou, i přes riziko přísných postihů před hrůzou černé smrti, rizikem ztráty života, dobré pověsti a navíc ještě hrozbou Božího trestu zatracení utíkali. Když tedy propukl mor v Avignonu, dle dobových zdrojů i odtud většina lékařů uprchla.

Guy de Chauliac,⁴⁷ významný francouzský profesor medicíny a osobní papežův lékař, však jako jeden z mála, bez ohledu na riziko, zůstal a chorobu podrobně v praxi studoval. Též onemocněl, ale přežil. Papežskému dvoru pak podal zprávu o mutaci základní dýmějové formy moru, ve formu vysoce nakažlivou - plicní. Ale i on mohl doporučit jen pouštění žilou, zdravou výživu a již zmíněné čištění vzduchu vykuřováním.

Jako osobní lékař papeži Klementovi VI.⁴⁸, ale zřejmě nejen doporučením odejít před morem do Říma, ale hlavně radou trávit čas v uzavřené komnatě mezi dvěma zapálenými ohni, mu pravděpodobně zachránil život. (I když ani on netušil, že jen

---

⁴⁵ Tamtéž s. 146-148.

⁴⁶ Tamtéž s.145-146.

⁴⁷ Tamtéž s. 143.

⁴⁸ BOCCACCIO, Giovanni, *Dekameron*. Bratislava: Tatran,1980, s. 22-43.

proto, tomu, že žár ohňů zabránil vsudypřítomným infikovaným blechám papeže nakazit.).

2.1.4. Podoba morového dne

Moru podléhala jenom města, ale i celé oblasti venkova. Řada vesnic jednoduše vymřela. Však i Boccaccio ve svém Dekameronu popisuje nejenom masivní vymírání Florencie, ale okolního venkova. Popisuje, jak hrůzně smrt kosila lidi během práce na polích, i situaci, že neosetá půda, případně nesklizená úroda zapříčiňovaly hladomor, zabíjející stejně jako mor.

Ze studia dochovaných zdrojů vyplývá, jakým utrpením lidé procházeli. Veřejné instituce se hroutily. Na mnoha místech už nebylo nikoho, kdo by potřebné úřady vykonával. Kdo neutekl, stejně zemřel.⁴⁹ Jako první podléhali moru mladé ženy, děti, starci a duchovní. Z krátko tak už lidé umírali bez předepsaných církevních svátostí. Zpravidla se nedočkali ani důstojného pohřbu. Ze zprávy Bergdolta⁵⁰ shrnujícího svědectví letopisce Andrea Dandola o průběhu moru v Benátkách vyplývá, že i jemu předcházelo zemětřesení.⁵¹

Ve zprávách notáře benátčana Lorenza de Monacis,⁵² který několik desetiletí poté posbíral a sepsal výpovědi všech, kdo přežili také čteme: „*Celá města byla jediným hrobem!*“

2.2. Sociální, právní, hospodářské a etické důsledky morových ran

2.2.1. Ochrana a prevence

Města byla nucena vydávat své „Infekční řády.“ Narušovaly je ale pašeráci, takže opatření výrazně sílila. Zprvu byly na volném moři 40 dní v karanténě lodi příplouvající z Orientu. Později už všechny. Města také uzavírala hradby, vstup každého příchozího velmi přísně šetřila. Potraviny od dodavatelů přijímala pouze vně. Jakékoliv porušení

---

⁴⁹ Tamtéž, s. 89.

⁵⁰ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 43.

⁵¹ DANDOLO, Andrea. [2018-02-06]. <https://en.wikipedia.org/wiki/Andrea_Dandolo>.

⁵² MONACIS, Lorenzo de. [2018-04-02].

<[http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-de-monacis_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-de-monacis_(Dizionario-Biografico))>.

bylo trestáno galejemi. Žebráci, tuláci a každý, kdo vypadal „choře,“ byl bez milosti vyhnán za hradby.⁵³ Ale jako vždy i tehdy se našly pro některé osoby uplacené výjimky, které mezi lidmi vyvolávaly nevraživost a agresi a nakaženým blechám poskytovaly volnou cestu.

Později už dle mnohých pramenů kupříkladu v Milaně domům, kde se projevil mor, zazdívali okna i dveře. Zdraví tak často umírali s nemocnými. Mrtvé z domů, stejně jako ty, sbírané na ulicích v noci svázely káry. Hrobníci skládali těla jako polena bez obřadů do velkých společných hrobů a samy na infekci velmi rychle umírali. Svěcená půda hřbitovů už dávno nestačila. Hromadné hroby se kopaly, kdekoli to bylo jen trochu možné.

V Benátkách dle Bergdolta „morové“ domy zase značili kříži a pečetili. Najatí muži ještě živým zajišťovali alespoň vodu a základní potraviny. Počty zemřelých se zapisovaly do listů papírů nalepených na oknech. Večer je hrobaři odváželi na ostrůvky benátské laguny do obrovských společných hrobů. Později už jen na čas od času pálené hromady. Mnohdy mezi mrtvými těly ještě „dodýchávali“ nejenom ještě i živí nemocní, ale i jen slabí, bezmocní rodinou opuštění staří lidé.

„Vymřelé domy,“ byly až po určité době vně i uvnitř desinfikovány „pálením suchého jalovce, trnek a vymyt roztokem soli ve vodě a lihem. Pokud náhodou někdo v nich žijící přežil, směl mezi ostatní lidi teprve po dvou týdnech izolace.⁵⁴

2.2.2. Vztah společnosti k umírajícím

Ze všeho výše uvedeného vyplývá, že ten kdo se zdržoval u umírajících, zpravidla smrti neunikl. Nebylo proto divu, že se nikdo nemocný, jak zmiňuje Bergdolt,⁵⁵ nedočkal soucitu ani pomoci. Jednání lidí všeobecně hrublo. Mnoho lidí umíralo na zcela jiné nemoci, mnohdy ani ne smrtelné, ale jen na neposkytnutí dostatečné péče. Dle svědectví Boccaccia⁵⁶ také mnozí pečovali o nemocné jen proto, aby je finančně mohli okrádat. Mnozí ještě za života nemocných jejich majetky přímo drancovali.

---

⁵³ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 138.

⁵⁴ Tamtéž s. 42-47.

⁵⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 42.

⁵⁶ BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*. Bratislava: Tatran. 1980, s. 22-25.

Duchovní, cítící se zavázání Božím posláním, lékaři s profesní ctí a výkonní úředníci ctící své správní povinnosti podléhali beznaději a zoufalství. Nebylo v jejich silách plnit svá poslání. Ti, kterým to okolnosti, finanční možnosti, profesní čest a svědomí dovolily, raději v pudu sebezáchovy prchali. Opouštěli své věřící, pacienty, majetky a klienty, staré, či jakkoli nemocné členy vlastní rodiny, včetně dětí.

Objektivně vzato, výše zmíněné „Compendium de epidemia,“ legalizující odchod městských radních, zkušených lékařů a vzdělaných duchovních, byla mnohdy opravdu jediná zoufalá možnost, jak nenechat zcela zhroudit městská společenství. Jak alespoň na dálku organizovat jejich základní chod, zkoumat nemoc a poskytovat důstojnou pastorační péči všem ještě fyzicky i psychicky relativně zdravým.

Stejně jako popisuje Boccaccio⁵⁷ stav ve Florencii i v jiných městech sílil hladomor. Strach vyvolával chaos, násilí i kriminalitu všeho druhu. Jak už bylo několikrát zmíněno, mrtví se kupili na ulicích, celé rodiny umíraly uzavřeny ve svých domech. Nebyli hrobníci, kněží, lékaři, ale ani i městští úředníci, vykonavatelé závěti či ti, kdo by kontrolovali a vymáhali pořádek.

Ti, kdo zbyli, stěží stačili zajistit hrobníky, popřípadě pár lékařů, pomocníků nemocným, hlídače uzavřených domů a základní zásobování měst potravinami a pitnou vodou a jejím rozdělováním. Na základě již z antiky pocházejícího učení o vlivu melancholie na zdraví člověka začal v mnoha městech platit zákaz projevů smutku.

Logický zákaz veřejných pohřbů a slavnostních pohřebních průvodů, byl doplněn i zákazem zveřejňování seznamů zesnulých, zvonění umíráčků, nošení smutečného oděvu i dalších projevů truchlení.

Protože objevení moru ve městě vždy znamenalo zhroucení obchodu a prohloubení všech sociálních, ekonomických i politických problémů celého společenství, vrchnost ve snaze zamezit hospodářským ztrátám, panice i masové hysterii ústící v násilí a nekoordinované úteků lidem často předkládala neúplné či záměrně zkreslené zprávy.

Existovalo totiž několik moru podobných infekčních onemocnění, na něž si ale společnost byla schopna rychle vytvořit protilátky. Ve svých zprávách o výskytu a šíření epidemie proto mnohdy podávala zkreslené až milné informace.

---

⁵⁷ Tamtéž s. 21.

Nákaza někdy opravdu zmizela. Často ale spíše došlo k podcenění situace, které nakonec končilo fatálně. K tomu došlo dle Bergdolta příkladně právě v Benátkách, v Miláně či v Neapoli. To byl jen další důvod ke strachu a ke stále vzrůstající společenské nedůvěře a agresi lidí jak vůči institucím, tak vůči sobě vzájemně.⁵⁸

2.3. Krize mentality středověkého člověka

Smíření se s nezbytnou, morbidní smrtí, zpravidla v bolesti a osamocení, se stalo jedním ze základů perspektiv tehdejšího člověka. Bergdolt⁵⁹ i prozaik Boccaccio⁶⁰ zmiňují vliv moru na společenské vztahy na všech úrovních. Obecnou a osobní morálku i náboženské vědomí. Většina zmatených věřících mor přijala jako kolektivní Boží trest. V mnoha případech v něm pod vlivem rychle se objevujících moralistů viděla počátky plnění proroctví Zjevení Janova, tedy Apokalypsu, jako poslední boj mezi dobrem a zlem. Neotřásala jimi však ani tak sama hrůza černé smrti, jako představa nepřipravené, náhlé smrti, bez posledního pomazání a tedy představa věčného zatracení.

2.3.1. Vliv křesťanského učení

V zemích západní Evropy byl farní klérus postižen nejvíce. Duchovní, kteří neomezili styk s veřejností, rychle umírali. Prameny uvádějí úmrtnost kléru dvakrát, v některých oblastech Evropy ještě mnohonásobně vyšší, než u ostatní populace.⁶¹ „Nezřídka se stávalo, že kněz zemřel dříve, než ten, komu přišel posloužit.”⁶² jak uvádí historik. Někteří duchovní tváří v tvář černé smrti uposlechli pudu sebezáchovy a před smrtícími povinnostmi utekli.

Ti, kdo zůstali, pomáhali a záhy zemřeli. Kláštery a farnosti zůstávaly opuštěné. Liturgie bohoslužeb se téměř nekonalý. Neměl kdo celebrovat zádušní obřady ani vykonávat základní pomazání. Nestačila svěcená půda na hroby, chyběli ti, kdo by

---

⁵⁸ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 135.

⁵⁹ Tamtéž s. 158.

⁶⁰ BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*. Bratislava: Tatran, 1980, s. 23.

BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 141.

⁶¹ Tamtéž, s. 135.

⁶² Tamtéž s. 132.

pohřbívali. Kostely byly z hygienických důvodů většinou uzavírány. Jen na oltářích zpravidla zůstal svěcený olej k veřejné potřebě.

V Anglii už v roce 1349 Ralph ze Strawsbury biskup v Bathu a Wellsu se v rámci povinnosti starat se o spásu věřících oficiálně nařídil rektorům, vikářům, farářům a děkanům v jejich obvodech informovat věřící, že není v posledních chvílích umírajícímu dosažitelná podpora kněze, může je vyzpovídat kdokoli. Laik, dokonce i žena: „Tak jak to učí a dovolují apoštolové.“

Samozřejmě všechny zavázal k nejprísnejší mlčenlivosti, aby „nevyvolali hněv Boží a celé církve.“ Stejně jako v počátcích křesťanství i nyní v krajních případech musila stačit jen „síla víry.“ Hostie, jejíž podání svátost pomazání uzavíralo, však zůstávala v kompetenci duchovních.⁶³

Všechna tato opatření nemožnost dodržování zažitých tradic, včetně návštěv kostelů uzavřených v důsledku zákazu sdružování u mnohých lidí vedla k pocitům osamění a strachu, že je Bůh opustil. Trvalá frustrace z nebezpečí z náhlé děsivé a tedy špatné smrti vytvářely pověry, které výrazně měnily jak pojetí smrti, tak podobu celé společnosti. Černá podoba smrti už přesáhla nejenom možnosti lidského rozumu, ale i možnosti víry v Boží milost ale i osobního a společenského citu pro spravedlnost a pomoc bližním.

To vše vedlo k všeobecnému úpadku mravů i k davovému šílenství. Hysterie, dle momentálních podmínek výchov a povahových rysů u některých lidí produkovala všeobecnou apatii, u jiných naopak snahu vyvolat konflikty. Agrese se stávala součástí denního života.

Jak zmiňuje Bergdolt “některá chování vypadají z dnešního pohledu paradoxně.“ Po prvním morovém šoku už lidé do jisté míry dokázali potlačit strach. Na tento všeobecný „úpadek mravů“ si „stěžovali“ všichni mravokárci této doby. Když totiž morová epidemie čas od času dočasně ustala, ti, kteří unikli smrti, bažili po zábavách.

---

⁶³ Tamtéž s. 73-74.

Domnívali se, že nebezpečí již pominulo a s ním tedy pomíjel i strach. Mnoho morálně slabých jedinců zneužívalo nouze ostatních ve vlastní prospěch. Hodně lidí podlešlo nestoudnému chování všeho druhu ve snaze „urvat“ ještě jakýmkoliv způsobem, něco málo z potěšení života, než podlehnou moru. Tyto excesy bujely na všech společenských úrovních.

Lidé podléhali až frivolnímu uvolnění. V módě i ve vzájemných vztazích a chování obou pohlaví. Ženy se pyšnily výraznými dekolty a oděvy z průsvitných materiálů, muži výrazně úzkými nohavicemi zvýrazňujícími pohlaví. Kolínská universita v roce 1392, jak píše Berdholt,⁶⁴ ve snaze uchránit morálku vydala výnos o odívání. Toto uvolnění mravů a rozklad autority starých institucí potvrzuje i literatura z relativně „posmorového“ období, tedy ke konci poloviny 14. století, kam spadá mimo jiné i vydání Boccacciova Dekameronu.

Jak popisuje historik, i sám papež Klement VI. roku 1348 prosil Boha, aby nejenom ukončil mor, ale též: „*nastolil soulad a zajistil mír.*“ I když kronikáři popisují pokles morálky a společenské odpovědnosti.

Nebylo by ale správné odsuzovat všechny. Bezpočet vyděšených lidí přijalo mor jako Boží trest s příslovečnou křesťanskou pokorou a v duchu učení křesťanské lásky k bližnímu se obětovalo. S vědomím budoucí smrti pečovali o nemocné a umírající jako jednotlivci i jako členové různých vznikajících bratrstev. Utěšovali a podporovali jejich příbuzné, a pokud to šlo, mrtvé s patřičnou důstojností pohřbívali.

2.3.2. Náboženská horlivost

Věřící snažili usmířit Boha modlitbami, procesími, hledáním přímluvy u světců, pokáním, hraničícím až se sebezničením. Přes zavírání kostelů i již výše zmíněná doporučení městských úředníků a lékařů, včetně papeže Klementa VI., omezit shromáždění a důraznou izolaci nemocných, nic nepomáhalo. Prostí lidé věřili v jedinou cestu ke spáse, v upřímné veřejné pokání. Sílí kult sv. Sebastiana, viz. příloha

---

⁶⁴ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2000, s. 127-129.

2. Datuje se už od dob Justiniánova moru.⁶⁵ Vzniká také kult sv. Rocha, zbožného mnicha a léčitele z Montpellieru,⁶⁶ který dle legendy rozdal všechnu majetek po zemřelých rodičích potřebným a putoval v době moru do Říma, aby zázračně uzdravoval nemocné, viz. příloha 3.

Mnoho lidí se naopak přiklání až k chorobné askezi či k charitativním darům, přispívajících jak ke spáse obětí moru, tak k zakládání hospiců, renovaci zanedbaných klášterů, budování nových řádů a morových špitálů.

2.3.3. Náboženský fanatismus

Krajní formou snahy zbavit se kolektivní hrůzy z Božího trestu byla cesta pokání bratrstev flagelantů. Dinzelbacher⁶⁷ připomíná durinské flagelanty, kteří už počátkem 14. století hlásali konec světa. Církev i světská moc proti nim sice z mnoha důvodů zasahovala, díky okolnostem se s nimi ale stále více lidí ztotožňovalo.⁶⁸ Průvodů kajících se zoufalých lidí, drásajících si koženými důtkami s kovovými konci tělo do krve věřily, že odvrátí Boží hněv a dojdou spásy. Mnohdy je vedli i katoličtí klerici. Procesí flagelantů je zhlédnutí v Schedelově kronice, zvané též Norimberská kronika, viz. příloha 4.

2.3.4. Hledání a trestání viníků

Existují i teorie spojující fanatismus flagelantských procesí s následnými pogromy na Židy. Dle dostupných pramenů je sice nelze zcela prokázat. Bergdolt ale logicky vysvětluje: „Pokud už bylo zřejmé, že mor žádná pokání nezastaví, aby člověk nemusel pochybovat o Boží spravedlnosti, hledal a musel najít hledal viníka.“⁶⁹ Dospěl k přesvědčení, že by jím mohla být otrávená voda, prameny a studně.

---

⁶⁵ Justiniánův mor. [2018-02-09]. <<https://www.national-geographic.cz/clanky/mor-dokoncil-zkazu-rise-rimské-a-podlomil-moc-konstantinopole.html>>.

⁶⁶ DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 12.

⁶⁷ Flagelanti. [2018-03-10]. <<https://cs.wikipedia.org/wiki/Flagelant.>>.

⁶⁸ ČORNEJ, Petr, *Dějiny evropské civilizace I. hlava čtvrtá; pozdní středověk*. Praha: Paseka 2002, s. 227-229.

⁶⁹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 99.

Na vině zřejmě byla i podezřele nízká úmrtnost židovské populace na mor, o niž se zřejmě zapříčinila izolace židovských ghett a židovské přísné nábožensky motivované hygienické předpisy, nicméně averze vůči židům, sahající až do křesťanských základů, nesla své ovoce. (Zdráhali se přijmout Ježíše za Mesiáše a lpěli na svých zákonech). Stigma ignorantů díla Boží spásy a jejich rozehnání do světa, předpověděné v evangeliu, lidem jen potvrzovalo Boží záměr Židy trestat.

Židovské komunity měly starou tradici, žily v relativním blahobytu. Jejich členové byli vysoce vzdělaní, ale z náboženských i ekonomických důvodů mezi nimi a křesťany rostlo napětí.⁷⁰ Historik Cantor poukazuje, že likvidací Židů mnohé městské rady získaly slušné finanční prostředky a mocní jedinci se tímto způsobem často zbavili svých nepohodlných věřitelů.⁷¹

Někteří lidé opravdu věřili, že Židé chtějí ovládnout svět. To byl jen další důvod, proč byli napadáni, mučeni, proč jim byly jim ničeny majetky. Někteří se v utrpení ke spiknutí i přiznali. Snaha menšiny osvícených, jako papež Klement VI., který jejich pronásledování přímo zakázal, ani zveřejněné poznatky o vysoké infekčnosti moru lékaře osobního papežova lékaře Guy de Chauviaca,⁷² nepomohly.

Kupříkladu Basilejská městská rada dala dokonce na jednom z rýnských ostrovů postavit dřevěné domy, kam byli Židé, postupně obraní o veškerý majetek nahnáni a jednoduše spáleni. Přežití moru tak zaplatili ještě bolestivější smrtí v opovržení a plamenech na hranici.⁷³ Doklady o těchto pogromech nacházíme i ve zmíněné Schedelově kronice, zvané též Norimberská kronika. Viz příloha 5.

Podobně následky kolektivního strachu popisuje i francouzský historik Jean Delumeau.⁷⁴ Vysvětluje vzestup sociálních konfliktů, i snahu manipulaci moci většiny nad odlišnými menšinami. Nejenom odlišné náboženství, zvyky, chudoba a různá tělesná postižení, ale především onemocnění kůže byla vhodnými záminkami. Lepru,

---

⁷⁰ CANTOR, F. Norman. *Po stopách moru. Černá smrt a svět, který zrodila*. Praha: BB/art, 2005, s.111

⁷¹ Tamtéž s. 113.

⁷² Tamtéž s. 121.

⁷³ ČORNEJ, Petr. *Dějiny evropské civilizace. Hlava čtvrtá I.4. Postavení Židů*. Praha: Paseka, 1995, s. 224-225.

⁷⁴ DELUMEAU, Jean. *Hřích a strach. Pocit viny na evropském západě ve 13.-18. století*. Praha: Volvox Globator, 1998, s. 311-318.

trudovitost či lupénku totiž středověká společnost vnímala jako znaky „nečistoty duše“ přivolávající Boží trest nejenom na samotné postižené, ale i na jejich okolí.

3. Eschatologie vrcholného středověku

3.1. Důraz na způsob umírání milý Bohu

I dle mediavelisty Arièse neustálá hrozba bezprostřední smrti v neutěšené době vyvolala výrazný eschatologický posun. Mravokárci a teologové viděli jedinou cestu k usmíření Boha v obrodě církve a v kající pokorné snaze věřících důsledněji plnit etiku spásy. Vedla proto společnost k zájmu o "poslední věci" ještě důrazněji a systematictěji než v letech před morem.⁷⁵ Kladla ještě vyšší důraz na způsob umírání milý Bohu. Církevní učení stále razantněji šíří představu individuálního soudu v posledních vteřinách života člověka na jeho smrtelném loži, předcházejícího soudu kolektivnímu.⁷⁶ Jak historik předkládá:

„Vlastní smrt a úsudek se staly naléhavými otázkami, existenciální záležitostí každého jedince, vyžadující velmi dobrou přípravu, na jejíž znalosti bylo třeba systematicky celoživotně pracovat.“⁷⁷

Jinak při sebemenším zaváhání ve víře v rámci Božího soudu nastupuje minimálně perspektiva očištění, ne-li přímé pekelné zatracení.⁷⁸ Jak už jsem v první kapitole zmínila, v první části 14. století světec Suso svým dílem „Horologium Sapientinae - Knížečka o věčné moudrosti.“⁷⁹ položil základ učení ars moriendi.

Důležitou knihou v tomto směru bylo též dílo „Speculum artis bene moriendi - Zrcadlo správného umírání,“ pocházející z pera jednoho z hlavních představitelů vídeňské školy pastorální teologie, Nikolause von Dinkelsbühla. Obě díla byla však dostupná a srozumitelná spíše vzdělané šlechtě a klášterním mnichům.

---

⁷⁵ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I.* Praha: Argo, 2000, s. 126.

⁷⁶ NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013, s. 65.

⁷⁷ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I.* Praha: Argo, 2000, s. 65.

⁷⁸ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě.* Praha: Vyšehrad, 2002, s. 180.

⁷⁹ SEUSE, Heinrich. *Horologium Sapientinae.* [2018-04-0].

<https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Seuse>.

3.2. Rozvoj a zpevnění ars moriendi

K naplnění potřeby pastorační pomůcky pro výuku méně znalých kněží i prostých laiků pečujících o umírající proto přispěl teolog a kancléř pařížské university Jean de Gerson,⁸⁰ když v roce 1408 předložil koncilní radě Kostnického koncilu spis *Opus tripartitum*.⁸¹ Ten obsahoval pojednání o Desateru a vyznání víry v Boha a esej „De arte moriendi“, podrobné pojednání o znalosti umění umírání. Dominikánští a františkánští mniši velmi rychle vytvořili jeho dvě základní verze.:

- Delší v podobě rukopisu, vycházející ve zdobných deskách, viz příloha 6.
- Kratší, v podobě jednoduchých obrázků, na kterých byl vzor dobrého umírání, jednoduše názorně podaný. Prostým lidem nahrazovaly modlitební knihu a sloužily k rozjímání nad smrtí

Dle sestry Mary Catarine O'Connor, zkoumající tento fenomén, byla delší verze vytvořená jako první pod názvem „Kniha umění umírat při pěti pokušeních“ zřejmě opravdu už v počátcích 14. století. Zaznamenávala veškerá doporučení, obřady a modlitby, zaměřené na hodinu smrti ve smyslu obrany proti pěti pokušením ďábla, tedy proti nedůvěře v Boží milost, proti beznaději, proti nechuti přijmout utrpení, proti sebelásce a proti lpění na světských radostech.⁸²

Krátká verze prý upravila pouze druhou kapitolu dlouhého pojednání. Praktické návody, jak nepodlehnout v hodině smrti věčnému zatracení, byly tištěny pomocí staré grafické techniky „dřevořezu.“⁸³ Jednotlivé karty z papíru či plátna byly vázány do

---

⁸⁰ GERSON, Jean de. [2018-04-08]. <<https://www.britannica.com/biography/Jean-de-Gerson>>.

⁸¹ CORVISIER, André. (ed.) *Vědomí. Tance smrti*. Praha: Volvox Globator, 2002, s. 20.

⁸² O'CONNOR, C. Mary. *The Art of Dying Well: The Development of the Ars Moriendi*. Columbia University Press, New York, 1942. s. 102- 140. Tamtéž, s. 187- 182.

⁸³ BALEKA, Jan. *Výtvarné umění; Výkladový slovník. Malířství, sochařství, grafika*. Praha: Academia, 1997, s. 15.

takzvaných blokových knih.⁸⁴ V grafických zkratkách znázorněný souboj umírajícího a podpora andělů, doplněná jednoduchými hesly, sloužil k orientaci negramotné většiny tehdejší populace a k vizuálnímu opakování kázaného. Osamoceně umírajícím na mor pomáhaly k udržení kontaktu s Bohem a poskytovaly znalosti, jak se v posledních chvílích života i bez přítomnosti kněze vyznat Bohu ze svých hříchů a kát. Jak se bez možnosti předepsaného posledního pomazání alespoň trochu přiblížit Boží milosti. Praktický druh meditativních pomůcek⁸⁵ i literatury umění ars moriendi se pak až do pozdního novověku rychle šířil ve všech společenských vrstvách Evropy.

---

⁸⁴ GOMBRICH, E. H. *Příběh umění*. Klub čtenářů. Praha: Odeon, 1992, s. 25.

⁸⁵ LAAGER Jacques. *Ars Moriendi: die Kunst, gut zu leben und gut zu sterben: Texte von Cicero bis Luther*. Zurich: Manesse Verlag, 1996, s.118-227.

4. Eschatologie pozdního středověku

4.1. Pozvolný úpadek umění ars moriendi

Vzhledem nekončícímu tvrdému Božímu trestu a ubývajícimu počtu vzdělaných duchovních, kteří dokázali lidskou víru iniciovat a podepřít, vzrůstal ve středověkém člověku pocit osamocení a duchovního prázdna. Celá společnost potřebovala nové, pevné eschatologické jistoty. Náboženský pesimismus se vracel k tradici triumfu smrti k námětu projevů zvěle a zla špatné, zákeřné kolektivní smrti, proti níž nebylo obrany. Dle historiků byl přirozenou reakcí na v důsledku černé smrti upadající, v mnohých oblastech téměř zanikající tradice i znalosti individuálního umění dobré smrti, ars moriendi. V rozvrácené společnosti rostl strach ze „špatné smrti věčného zatracení a vytrácela se víra v Boží lásku a milost.

4.2. Memento mori

Církev tak byla postavena před zásadní úkol, vrátit člověka studiu evangelií, odpoutat jej od slasti pozemských požitků a iniciovat ho opět k soustavnému boji s pokušením k hříchu na cestě k duchovní dokonalosti. Došlo tak k výraznému eschatologickému posunu. Dle Dinzelbachera na základě propojení poznatků církve o didaktické síle vizuálního umění, (datujícího se od přesvědčení raně křesťanského papeže Řehoře Velikého⁸⁶ o silném výchovném vlivu výtvarného umění na nevzdělané masy středověkých věřících) s filosofií antické moralistní fráze memento mori (upozorňující na riziko náhlé smrti a užívané antickými filosofy, zvláště Platónem či Senekou) byl rozvíjen fenomén vizuální zbožnosti a umrlčího umění.

I kunshistorik Rywиковá, tento důvod podstatné změny v ikonografii potvrzuje. Eschatologické výjevy, v minulosti předkládané jen v iluminovaných rukopisech, později v podobě dřevorytů, jak uvádí Gombrich,⁸⁷ v křesťanském pojetí pomocí symbolismu, alegorii a personifikace smrti zdůrazňuje marnost a zánik všeho

---

⁸⁶ **GOMBRICH.E.H.** *Příběh umění*. Klub čtenářů. Praha: Odeon, 1992, s. 222-225.

⁸⁷ RYWIKOVÁ, Daniela. *Speculum mortis. Obraz smrti v českém malířství pozdního středověku*. Ostrava: Filosofická fakulta, 2016, s. 84.

pozemského, včetně lidské hříšnosti. Jejím posláním je vést člověka k meditaci o smrti, sebereflexi a kontemplaci.

5. Reflexe duchovní krize v dobových uměleckých dílech

5.1. Výpověď o zmaru i naději

I když profesor Corvisier zmiňuje inspiraci smrtí jako nezbytnou, velmi plodnou součást umění,⁸⁸ je třeba brát v úvahu Bergdoltovu poznámku, podloženou zkušenostmi. Upozorňuje, že výrazné společenské změny, zvláště v rámci katastrofy rozměrů černé smrti zaznamenává výtvarné umění vždy se značným, racionálně vysvětlitelným zpožděním. V případě morové epidemie zřejmě především proto, že významní zadavatelé i sami tvůrci uměleckých děl často na mor onemocněli a většinou na něj také i zemřeli.

V lepším případě měli vážné existenční starosti. Slavné bankovní domy se hroutily, malířské dílny zanikaly. Vždyť se rozpadaly celé společenské správní a organizační struktury včetně církevních.⁸⁹ Stejně tak je více než pravděpodobné, že společnost na dlouhou dobu postihl jev, který dnes nazýváme syndromem vyhoření.

Díky těmto i mnoha dalším faktorům, (pro které nezbývá prostor, neboť přesahují rámec této práce), nastoupila nová religiozita, ve vizuálním pojetí v téměř patologicky morbidní podobě. Macabrézní umění, z něhož vyvěralo sílící náboženské vědomí marnosti a zmaru,⁹⁰ nalézáme tímto až ke konci druhé poloviny 14. století. K jeho výrazné kulminaci pak dochází až v rozmezí 15.–16. století. Záznamy raných období morových výjevů se proto dle Bergdolta⁹¹ až na malé výjimky omezují především v literatuře i ve výtvarném pojetí spíše na ilustrační obrázky kronik a modlitebních knih.

---

⁸⁸ CORVISIER, André. (ed.) *Vědomí. Tance smrti*. Praha: Volvox Globator, 2002, s. 6.

⁸⁹ KOTTOVA, Karina. [2018-04-12]. <<https://www.advojka.cz/archiv/2012/7/pribeh-v-umeni>>.

⁹⁰ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 172-174.

⁹¹ Tamtéž s. 175-179.

5.2. Záznamy vývoje etiky morového umírání v dobových kronikách

Svědectví kronikářů, kteří černou smrt zažívali z bezprostřední blízkosti a mnohdy sami onemocněli a většinou i zemřeli, nás oslovují dodnes.⁹² Nicméně, jejich sdělení je třeba na rozdíl od děl současných historiků brát spíše jako literární díla. Příběhy, které každý z nich subjektivně prožíval. Zmiňuji proto, i když jen okrajově, v době úderu černé smrti prolínající se světonázory pozvolna upadající scholastiky a rozvíjející se renesance, jejichž výmluvnými nositeli jsou Dante Alighieri, Francesco Petrarca a Giovanni Boccaccio. Všechny spojuje plný prožitek duchovní, morální, etické, hospodářské i sociální anarchie dané doby. Každé z uvedených děl vypovídá o morových dnech z poněkud jiného úhlu.

Cenné poznatky o chorobě samé i o celospolečenské situaci, také vyvěrají z úvodu Boccacciova Dekameronu.

5.2.2. Nuova Cronica

Dílo Giovanni Villaniho, bankéře a obchodníka, mapuje vývoj Florencie zhruba od roku 1308. V důsledku bankrotu společnosti, v níž pracoval, ke konci poloviny století skončil ve vězení. Když byl pro neprokázání viny propuštěn, podal veřejnosti historii Florencie na středověk poněkud nezvyklým způsobem. Propojil totiž dobový politicko-psychologický náhled s lidovou tradicí vztahu hříchu a morálky.

V náhledu historických událostí demonstruje poznání, že neustálý souboj dobra a hříchu a jeho nadbytek přináší Boží trest. Souvislosti historických, obchodních i technických objevů a událostí pojí s živelnými katastrofami, záplavami, požáry, hladomory, jichž byl svědkem, včetně černé smrti, s vidinou blížící se Apokalypsy, tedy Posledního soudu. Když i on zemřel na mor, po jeho smrti v díle pokračoval jeho bratr Matteo. Ten zmínil osud nejnižších tříd, zasažených morem nejdříve a umírajících v obrovské bídě.

Popisoval ale i nastávající protichůdné situace: Mnoho zcela chudých lidí přicházelo ne vždy jen díky zlému jednání k obrovským majetkům. Protože ale majetek může být i

---

⁹² BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 10.

v neznalých rukou destruktivní zbraní, „zbohatlíci“ mnohdy sice neúmyslně, ale těžce poškodili nejenom ostatní, ale i sami sebe

„Jelikož lidí bylo už jen málo, a proto hojně dědili statky a půdu, zapomínali na minulost, jako by jí nikdy nebylo (...) matky a otcové opustili své děti a syny, matky a otce a jeden bratr druhého a další se připojili.“

Uváděl, že prostý lid, náhle obklopený lehce dosažitelnými obrovskými opuštěnými majetky, ztrácel zájem pracovat. Dle Bertholda toto maximálním přerozdělení majetku nejenom zemřelých na mor, ale i vyhnaných nebo zavražděných menšin a Židů, které přednostně konfiskovala komuna či sám král⁹³ a které proběhlo v minimálním časovém rozmezí, přineslo nejenom tehdejší době, ale všem následným obdobím značné hospodářské, politické a sociální následky. Ty však už dále nebudu zmiňovat, neboť výrazně přesahují rámec této práce.

Matteo Villani se ale ve velké míře uznale zmiňuje o lidech, kteří se ve zbožné lásce k bližnímu starali o nemocné a umírající. Dle jeho slov dokázali mnozí s morem i žít. Když pečovali o své přátele a příbuzné, kteří onemocněli, a i když se většinou sami nakazili, ve své péči pokračovali. Začali si vzájemně bez předsudků pomáhat a sloužit. Někteří se tím i opět uzdravili.⁹⁴

Když i Matteo zemřel na mor,⁹⁵ dílo dokončil roku 1364 jeho syn Filippo, který do poslední části zahrnul i podrobnosti o životě florentských umělců. Namátkou Bergholt zmiňuje morální apel florentského básníka Anonia Puci: *„Zde opět tušíme peklo za života moru, na něž mnozí morálně nestačí. Ukázalo se, že láska k bližnímu, soucit a svědomí jsou příliš křehké.“*⁹⁶

Tato kronika se stala velmi ceněným dílem, objevující se v mnoha ručních prepisech, později i tištěných vydáních.⁹⁷

---

⁹³ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 158.

⁹⁴ Tamtéž s. 50.

⁹⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 29.

⁹⁶ Tamtéž s. 32.

⁹⁷ VILLANI, Giovanni. [2018-05-11]. <http://en.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Villani>.

VILLANI, Giovanni. [2018-05-11].

<<https://www.britannica.com/biography/Giovanni-Villani>>.

5.2.3. Cronica di Siena

Cronica di Siena, dílo obuvníka a výběrčího daní Agnola di Tura,⁹⁸ známého také jako pod přezdívkou Fat, zhruba v téže době zaznamenala stejné události let 1300-1351 z pohledu prostého člověka, kterému se podařilo těžkou prací postoupit do vyšší společenské třídy.

Během několika dní prvních vlny moru v Sieně ale přišel i o svou milovanou ženu i všech svých pět dětí. Jak sám píše, zřejmě přežil, jen aby je mohl vlastníma rukama pohřbit a podat svědectví o hrůznosti černé smrti. O lidském strachu, zoufalství a beznadějí, ale i vypočítavosti v protikladu k víře a lásce.

I on, podobně jako Boccaccio vypovídá o tom, jak rodiče opouštěli i zcela malé bezbranné nemocné děti, stejně jako dospělé děti nemocné staré nesoběstačné rodiče. I on popisuje všeobecné zděšené ze špatné smrti a Božího trestu, ale i neochotu lidí pomáhat jeden druhému. I on do svého díla zaznamenal drastický rozpad rodinných a mezilidských vztahů a vítězství pudu sebezáchovy nad křesťanskou výchovou, když popisuje jak otec opustil svého syna, jiný syn svého otce i svou matku s malými bratry, kdy manželka opustila manžela, nebo naopak manžel manželku.⁹⁹

I on píše: *„Žádné zvony nezvonily a nikdo neoplakal, protože každý dříve nebo později umíral. A bylo také to, že mnozí mrtví, byli tak řídce pokryti zemí, že je psi táhli ven po celém městě a mnoho těl pohltili. Neexistoval nikdo, kdo tváří v tvář smrti, či kvůli očekávané smrti plakal. A tak ti kdo zemřeli, i všichni ostatní uvěřili, že to je konec světa.“*

5.2.4. Historia de Morbo sive Mortalitate quae fuit Anno Dni MCCCXLVIII

Zajímavé je i svědectví notáře z Piacenzy, Gabriele de Mussis, který, jak zmiňuje Bergdolt žil údajně od roku 1346 v Kaffě, ze které, se mu po tatarském útoku podařilo

⁹⁸ TURA, Agnolo di. [2018-04-27] <<http://medievalsourcesbibliography.org/authors.php?id=1258>

⁹⁹ TURA, Agnolo di. [2018-04-25] <https://it.wikipedia.org/wiki/Agnolo_di_tura>.

uprchnout do Itálie a vše co prožil zmínit ve svém díle. "Historie choroby a velkého umírání roku našeho, Páně 1348."¹⁰⁰

Lze-li věřit jeho slovům, k nákaze janovských obchodníků došlo opravdu díky sice náhodnému, ale účinnému „biologickému útoku,“ muslimů na křesťanskou obchodní osadu Kaffu. Muslimy katapultovaná rozkládající se těla zřejmě kontaminovala v osadě vodu, půdu i vzduch i všudypřítomné a všežravé krysy, (viz kapitola č. 4. věnovaná původu vzniku moru).¹⁰¹

Jak Bergdolt¹⁰² zmiňuje, dle některých zdrojů Gabriele de Mussis Piacenzu nikdy neopustil. V každém případě však zaznamenal morové peklo této doby velmi podrobně, včetně pocitů viny janovských obchodníků, že ze své obchodních „ziskuchtivé obchodní cesty“ přivezli domů hrůzný Boží trest pro všechny. Pro dokreslení představy předkládám z tohoto díla jen velmi volně přeložený úryvek, nárek zoufalého člověka, zlomeného tíhou vědomí viny a hrůzou ze smrti nebližších, kterou když ne vědomě zřejmě opravdu přivezl:

„Řekni, ó Sicílie, a mnohé ostrovy v oceánu podléhající Božímu soudu. Ó Janované, co jsme udělali; jsme z Janova a Benátek tak jsme nuceni nést Boží trest. Naše lodě pluli do přístavů, ale z tisíce námořníků sotva deset zůstalo ušetřeno. Zasáhli jsme nemocí naše domovy, naše příbuzné a naše sousedy pocházející z celého světa, kteří nás navštívili. Běda nám, my házeli smrtelné šípy na ně! Zatímco jsme s nimi mluvili, jestliže nás objali a políbili, šířil se jed z našich úst. Když se pak vrátili do svých domovů, nakazili všechny své příbuzné, kteří ve třech dnech podlehli a byli pohřbeni do společného hrobu. Kněží a lékaři navštěvující nemocné, povinni svých povinností, byli brzy také počítáni mezi mrtvé. Oh smrti! Hořká, neuctivá k mrtvým! Jak tedy ničíš pouto lásky otce a matky, bratra a sestry, synů a manželů...“

5.2.5. Cronicles Annals

Rodák z Tournai, benediktin a opat svatého Martina a Dantův přítel, Gilles Li Muisit, byl historik a autor kroniky: „Chronicon majus a Chronicon minus.“¹⁰³ Dějiny světa od

¹⁰⁰MUSSIS, Gabriel de. [2018-05-04].<https://en.wikipedia.org/wiki/Gabriel_de_Mussis>_

¹⁰¹MUSSIS, Gabriel de. [2018-05-04].<https://en.wikipedia.org/wiki/Gabriel_de_Mussis>

¹⁰²BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad., 2002, s.98.

¹⁰³ZANELLA, Gabrielle. *Historiografie moru 1348*.

jeho vzniku, až do roku 1349. V doplňujícím spisu k druhému dílu kroniky, zvaném *Annals*, pak chronologicky zaznamenává léta 1349-1352, období moru a židovských pogromů. Zde také nacházíme ojedinělý vizuální záznam miniatury hromadného pohřbu za všedního morového dne, viz. příloha 7.

5.2.6. Liber Chronicarum Hartmann

Schedelova kronika časů minulých, přítomných i budoucích, vydaná v roce 1439 norimberským humanistou Harmannem Schedelem,¹⁰⁴ zvaná též Norimberská kronika je stále uznávaným dílem, bohatě ilustrovaným především dřevořezy umělců Michaela Wolgemuta a jeho žáka Albrechta Dürera. Mnoho ilustrací je zpracováno na základě starých pramenů. Zobrazuje ale i dobové poznatky, včetně vizí budoucnosti a předpovědí konce světa. Nepatrný zlomek z její bohaté obrazové dokumentace, zmiňuji v kapitole věnované moru a předkládám k nahlédnutí v příloze.

[2018-05-10]. <http://www.classicitaliani.it/critica_htm/zanella_pesto_1348.htm>

¹⁰⁴ SCHEDEL, Hermann. *Liber Chronicarum*. [2018-05-20].

<<https://www.digitale-sammlungen.de/index.html?c=sammlung&projekt=1073907098&l=en>>

6. Záznamy vývoje dobové etiky umírání v literárních dílech

6.1. Vize Danta Alighieri

Představu očistce ztvárnil Dantův didakticko-alegorický epos *Commedia*. Vyrovnává se biblickým textům v umožnění poznání ctností. K jeho plnému pochopení a porozumění všem jeho, dobovou atmosféru vystihujícím filosofickým narážkám a symbolům je ale třeba složitého výkladu. Dantův následovník a obdivovatel Giovanni Boccaccio jej sice včetně autorova životopisu vypracoval v jednoduché, srozumitelné formě, nicméně prostým lidem princip Danteho díla asi nejsrozumitelněji podalo výtvarné pojetí umělce florentské školy Domenica di Michelina.

Na fresce v kopuli kostela Santa Maria del Fiore ve Florencii „Dante ukazuje původ hříchu,“ viz příloha 8. Pod tímto dílem vidíme dílo o něco starší. Sandro Botticelli na pergameni vytvořil obdobně srozumitelný „Model pekla,“ viz příloha 9.

6.2. Vize Giovanni Boccaccia

Přes, či právě pro vysokou intelektuální úroveň se Dantova *Commedia* stala vydávanou a velmi vyhledávanou inspirací i v dalším období, pro mnoho dalších intelektuálů a umělců. Krátce po té, co Boccaccio vypracoval zjednodušené podání básníkovy díla, vytvořil i svůj *Dekameron*. Dílo poněkud protichůdné, vypovídající o nezdolném lidské vitalitě, ale i o skutečných lidských činech, které ve jménu zachování života předimenzovaná moralistní odříkání poněkud opomíjejí. Viz příloha 10, úvodní list díla.¹⁰⁵

Boccaccio nepopisoval svět, jaký by měl být dle křesťanské etiky, ale svět skutečný, nenasytný a sobecký v kontrastu s nedotčenými ideály mladých lidí v prostředí krize kulminující černé smrti. Viz příloha 11.

---

¹⁰⁵ BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*. Bratislava: Tatran, 1980, s. 21-25.

I on, podobně jako již zmínění kronikáři, téměř stejnými slovy jako Agnolo di Tura ve svém díle *Cronica di Siena*, v úvodu Dekameronu popisuje nejenom zkázu města a venkova, ale i realitu morového dne. Uvádí výskyt nelidských činů a neposkytování pomoci potřebným, chování, které on sám považoval za extrém zkaženosti: „... jeden bratr druhého opouštěl. I strýce, synovce a sestru bratra. Často i žena svého manžela; a co je nejvíce neuvěřitelné, otcové i matky opouštěli své děti.“

Slova, při jejichž četbě člověka doslova „mrazí“ se však netýkala jenom Florencie nebo Sieny, ale všech oblastí Evropy, kde se mor objevil. Zřejmě i proto jeho morálně „odlehčené novely“ našly ve společnosti, topící se v beznaději velkou odezvu. Vítanou možností odreagování se od hrůzy z Božího trestu i masové rozvratu sešněrované společnosti. Přesto se ale našla i řada mravokárných odpůrců. I přes velmi rychlé uznání kvality tohoto díla tehdejší inteligencí, útoky hystericky zbožných moralistů zapůsobily až do té míry, že se sám Boccaccio rozhodl své dílo před smrtí, ve strachu z hříchu a pekla zničit.¹⁰⁶

6.3. Vize Francesca Petrarce

Kupodivu právě Petrarca, zastánce marnosti *vanitas*, přesvědčený, že blažený život skýtá jediné ctnost a pokora; básník, ale i vysvěcený kanovník, jehož dílo výstup na Mont Venteux, *Secretum* – Tajemství a tři dialogy mezi básníkem a sv. Augustinem. jsou označovány jako přísně asketické spisy; autor, jehož didakticko-alegorický epos *Trionfi*-Triumfy, zvláště lyrické pasáže *Triumf času* a *Triumf smrti* propagují všichni doboví moralisté,¹⁰⁷ právě tento vnitřní vyrovnanost obdivující básník, Boccacciovo dílo uchová budoucím generacím.

Petrarcův pronikavý cit pro pomíjivost věcí a času i pro ubohý lidský úděl¹⁰⁸ prolíná jeho dílem dle Bergholta, už před úderem moru. Už tehdy zbožný Petrarca mluvil o krizi doby a sobectví. V astrologii a lékařské vědě viděl jen despekt k Božímu rozhodnutí a snahu člověka odvést od od nutnosti pokání.¹⁰⁹ Sám tváří v tvář černé

---

¹⁰⁶ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 180.

¹⁰⁷ PETRARCA, Francesco. [2018-04-17].

<<https://www.knihovnicka.net/autor/4331-petrarca-francesco/zivotopis-biografie/>>.

¹⁰⁸ DELUMEAU, Jean. *Hřích a strach. Pocit viny na Evropském západě ve 13. až 18. století*. Praha: Volvox Globator, 1998, s. 29.

¹⁰⁹ Tamtéž s. 88.

smrti, po smrti svých blízkých přátel a nakonec i jediného syna jako mnoho ostatních propadl panice, hrůze a zoufalství.¹¹⁰

---

¹¹⁰ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 84.

7. Záznamy vývoje dobové etiky umírání ve výtvarných dílech

7.1. Ambivalence pojetí smrti

Z dosud interpretovaného díla středověkých kronikářů i současných historiků vidíme, jak dalece byla situace v období celého středověku velmi složitá a pro běžného věřícího, zvyklého na generacemi dané pravidelné rituály, zcela zavádějící a nepřehledná.

Vždyť jak v první kapitole práce, věnované raně středověké eschatologii, uvádím, stěžejním úkolem vrozeně hříšného křesťana je za všech okolností setrvat v pokoře vůči Boží autoritě a moudrosti. Jen tak může dospět ke spáse. Nicméně smrt v počátcích křesťanství pokorně očekávaná, radostně vnímaná jako „brána do skutečného života,“ je v období morových ran vrcholného středověku církví nastavena jak brána do „očistce či pekla“. Vlivem pozdního neklidného středověku se tak stala především předmětem úzkostných úvah.

Prakticky po celý středověk v důsledku klimatických katastrof i násilí, stále častějších válek a s nimi souvisejících hladomorů, i bez přispění černé smrti středověký člověk nevěděl „dne ani hodiny,“ kdy a kde jej Bůh povolá a jestli i bez vlastní viny zemře smrtí náhlou, neošetřenou předepsanými rituály, tedy hříšnou a vedoucí k tak obávanému zatracení. Jeden z nejstarších příkladů takto pesimistického pojetí uvádí Dinzelbacher. Z doby kolem 11. století pochází fragment anglosaského textu, označující hrob za těsný příbytek:

*“Bez dveří je dům, a temnota v něm. Tam jsi pevně zamčen, a smrt má klíč. Hrozný je dům země a strašné je v něm přebývat. Tam budeš bydlet a červi tě budou žrát.”*¹¹¹

Téměř veškeré eschatologické výjevy v tomto období byly předkládány především v iluminovaných rukopisech, později tištěných technikou kolorovaného dřevořezu.

Ve 12. století se personifikovaná smrt objevuje poměrně často nejenom v literárním, ale i výtvarném umění, v podobě velkých, několikadílných fresek „Triumfů smrti.“

---

¹¹¹ DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*. Vyšehrad, 2004, s. 28.

Ve 13. století se už ohání kosou či sedí koni jako lovec, vyzbrojena šípy a sítí. Někdy se objevuje i jako hrobař s lopatou či rakví. Někdy třímá i královské žezlo.

Počátkem 14. století se téma vítězství smrti objevuje už na téměř patnáctimetrové zdi hřbitova Compo Santo v Pise.¹¹² Podél cesty určené pro pohřební průvod z jedné kaple do druhé, pro své bratry dominikány vypracoval florentský malíř Buonamico Buffalmaccio soubor tří fresek. Triumf smrti, Théby, Poslední soud a peklo. Triumfující smrt zde ještě má podobu stařeny s netopýřimi křídly, která ze zálohy konfrontuje mladé, zdravé, nic netušící lidi při hře. Na fresce nacházíme ale i výchovné motivy *ars moriendi*, kdy o duše mrtvých pod srázem zápolí ďábel s anděly na nebesích. Vidíme na ní i příklady poustevnické zbožnosti thébských, i hrozbu Posledního soudu a výjevy hrůz pekla. Viz příloha 12. Přichází už ale trend¹¹³ vyobrazení smrti jako vysychajícího, rozpadajícího se těla, oděného v cáry kdysi honosných oděvů.

7.2. Propojení učení *ars moriendi* a *memento mori*

V této době již převládá v církevním učení metoda raně křesťanské didaktiky, čerpající z již v prvních kapitolách zmíněného názoru papeže Řehoře Velikého,¹¹⁴ který byl přesvědčen o silném výchovném vlivu výtvarného umění. Už tento papež považoval umění za vhodný doplněk církevních kázání pro nevzdělané masy raně středověkých věřících. Následná období proto mnozí historici nazývají obdobími „vizuální zbožnosti.“

Od 13.-14. století tak lze dle historika Couvisiera rozlišit dvě linie literárních a alegorických děl:

- Díla zahrnující pokoru a sebereflexi v souvislosti se smrtí, věnující se procesu dobré smrti – *ars moriendi*:
- Díla podporující úzkost z nevypočitatelnosti, záludnosti a všudypřítomnosti smrti, rozvíjející obavy ze špatné smrti – tedy nejružnější varianty *memento mori*.

---

¹¹² Freska byla během II. světové války téměř zničena. Její restaurování, identifikování doby vzniku i autora bylo dlouholetou prací mnoha odborníků. Definitivně byla ukončena až tento rok a je umístěna v Sále fresek, součástí hřbitova Compo Santo.

¹¹³ COURVISIER, André. (ed.) *Vědomí. Tance smrti*. Praha: Volvox Globator, 2002, s. 11-13.

¹¹⁴ GOMBRICH, E.H. *Příběh umění*. Klub čtenářů. Praha: Odeon, 1992, s. 222-225.

Nutno ale dodat, že se obě linie, formy i způsoby jejich realizace v průběhu neklidné doby středověku zvláště jeho pozdní době v rámci nerůznějších vlivů včetně černé smrti a nastupující renesance navzájem prolínají. Dle historiků by také bylo velmi zvláštní, kdyby se duchovní krize mentality první poloviny 14. století, (kterou černá smrt jen uspišila) ke konci století už především ve výtvarném umění už neprojevila výraznějším způsobem.¹¹⁵

Mezi vyšší vládnoucí elitou i prostým lidem se opět rychle šíří přísněji podané náboženství dobré smrti.¹¹⁶ Téměř nefunkční společnost, s minimem vzdělaného nižšího kléru, kde chybí dostatečná základní teologická vzdělanost, znalost, mnohdy i vysoká zbožnost a především zkušenost mladých, do svých úřadů dočasně dosazených duchovních je třeba znovu povzbudit. Oživit a upevnit návyky zdravých životních hodnot, ne jenom v rámci černou smrtí rozvrácených generací, kterým se podařilo přežít, ale i těch, které se teprve rodily.

Oslabená církev využila výše zmíněnou po staletí osvědčenou metodu vizuálního umění dvěma zdánlivě protichůdnými způsoby. Na jedné straně prostřednictvím sugestivního symbolismu, ve vizuálním podání ars moriendi, na druhé straně pomocí srozumitelných metafor, alegorií a personifikace špatné smrti v podobě jejího vítězství. Církev tak nekompromisně vede věřící k žádoucí meditaci o kvalitě života umírání a smrti samotné. A zmatení věřící v rámci postmorového duchovního pesimismu tento razantní přístup filosofie memento mori jako pevné eschatologické jistoty přijímají.

Stará antická fráze, volně přeložená „pomni, že zemřeš“, plně podporuje strach z předem neoznámeného konce života. Jejím zásadním úkolem je vrátit člověka studiu evangelií, odtrhnout jej od slastí pozemských požitků a systematicky jej iniciovat k permanentnímu boji s pokušením a hříchem na cestě k duchovní dokonalosti.

Toto mravní ponaučení vytvářející „náboženství smrti“, převedené do vizuální podoby se stává nezbytnou součástí pozdně středověké tradice. Přípomínku memento v té době nalezneme i v nejprostších domácnostech.

---

¹¹⁵ BERGDOLT, Klaus. Černá smrt v Evropě. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 172-174.

¹¹⁶ RYWIKOVÁ, Daniela. Speculum mortis. Obraz smrti v českém malířství pozdního středověku. Ostrava: OU, Filosofická fakulta, 2016, s. 84.

Cyklické, i když lokalizované náporu moru vedou k jisté již zmiňované společenské ambivalenci pojetí smrti. Na jedné straně smrt sice rozvíjí eschatologický strach, na druhé straně se ale už stala skutečně triumfujícím a tedy důvěrným lidským společníkem. V průběhu 14. století jak dle Bergdolta,¹¹⁷ tak i mnoha dalších historiků triumf smrti vlastně představoval protiklad ars moriendi, učení, dle kterého je každý pevně souzen v posledních minutách svého života a které může do jisté míry svým chováním s Boží milostí ještě ovlivnit.

Corvisier zmiňuje inspiraci smrtí sice jako velmi plodnou součást umění.¹¹⁸ Je však také nutné brát v úvahu i Bergdoltovu¹¹⁹ poznámku, že výrazné společenské změny, zvláště katastrofy rozměrů černé mrti zaznamenává výtvarné umění s racionálně vysvětlitelným zpožděním. V případě morové epidemie zřejmě především proto, že význační zadavatelé, i sami tvůrci uměleckých děl často onemocněli a většinou i zemřeli. V lepším případě měli vážné existenční starosti. Slavné bankovní domy se hroutily, význačné malířské dílny zanikaly. Vždyť se rozpadaly celé společenské a organizační struktury, včetně církevních¹²⁰. Stejně tak je více než pravděpodobné, že většinu tehdejší společnosti postihuje jev, kterému dnes říkáme „syndrom vyhoření“.

V době nejvýraznější působnosti černé smrti se jak v literatuře, tak i ve výtvarném pojetí objevují sporé zmínky i zobrazení spíše jako důkazní materiály kronik a miniaturních ilustrace modlitebních knih.

Macabrozní, v mnoha případech až téměř morbidní umění, z něhož vyvěrá sílí náboženské vědomí marnosti a zmaru všeho pozemského, nalézáme až ke konci druhé poloviny 14. století. K jeho kulminaci dochází v rozmezí 14.-15. století, v rámci vzestupu náboženského vědomí nové religiozity.¹²¹

7.3. Díla zahrnující sebereflexi v souvislosti se smrtí

7.3.1. Trvalá přítomnost smrti - ars moriendi

---

¹¹⁷ BERGHOLDT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 179.

¹¹⁸ CORVISIER, André.(ed.) *Vědomí. Tance smrti*. Praha: Volvox Globator, 2002, s.29.

¹¹⁹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2000, s. 172-174.

¹²⁰ KOTTOVÁ, Karina. [2018-04-12]. <http://www.advojka.cz/archiv/2012/7/pribeh_v_umeni>.

¹²¹ Tamtéž s. 172-173.

Jak již uvádím ve druhé kapitole této práce, věnované raně středověké eschatologii, stává se stěžejním úkolem člověka za všech okolností setrvat v pokoře vůči Boží autoritě. Jen tak se může dočkat naděje na spásu. Úkolem církve vždy bylo vštípit člověku individuální odpovědnost za svůj osud. Najít sílu žít zbožný život dle Ježíšova příkladu, nepropadnout pozemským pokušením, strachu, beznaději, lítosti, zoufalství a bolesti a i v poslední hodině života dodržet všechna přikázání Bohu libého umírání, je v období černé smrti pro člověka velmi náročným cílem.

Přísné pojetí eschatologie přikazující člověku individuální odpovědnost za vlastní budoucnost v souvislosti s křesťanskou etikou a vírou v Boží spásu v této oblasti křesťanského učení k řadě výrazných změn. Jak už bylo zmíněno, i dle Courvisiera¹²² se tyto změny odráží se zpožděním, tedy až v průběhu 14. a 15. století. Jinými slovy řečeno, církev ve snaze stále rozvíjet pevnost a linii tradice dobrého života a dobrého umírání, postupně se stále vyšší razancí buduje a upevňuje své mravní poselství v ars moriendi, pomocí neúprosného Posledního soudu už v hodině smrti.¹²³

Dominikáni a františkáni nepolevovali ve snaze dovolat se Božího milosrdenství v přesvědčení, že tak krutá smrt nemůže být díky Boží milosti posledním slovem. Především oni proto dále zpevňovali tradici znalosti umírání, což lidé, po prožitých hrůzách, prahnoucí po jistotě víry a duchovního růstu s povděkem přijímali.¹²⁴ Právě oni přispěli výrobou již zmíněných jednoduchých blokových knih i ještě praktičtějšími příručními didakticky účinnými vizuálními pomůckami, usnadňujícím umírajícímu člověku i pomáhajícím blízkým za všech okolností uhájit duši umírajícího před d'áblem.

Návod, jak obstát v poslední osudové zkoušce, byl vypracován do pěti tematických dvojic. Viz přílohy 13a-17c. Pět karet uvádí pět nepravostí, jimiž d'ábel duše získává pro peklo. Dalších pět karet předkládá rady andělů, jak pokušením odolat. Poslední, jedenáctá karta pak uzavírá celý boj pozitivně. Všem pokušením odolávající čistá, volná duše v doprovodu anděla odchází do nebe. Nesmírná etická i morální hodnota této pomůcky se prokázala především v období kulminace černé smrti, kdy mnoho lidí náhle, během několika hodin propadlo černé a tedy nepřipravené smrti.

---

¹²² COURVISIER, André. (ed.) *Vědomí. Tance smrti*. Praha: Volvox Globator, 2002, s. 42-45.

¹²³ Tamtéž s. 66.

¹²⁴ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002. s. 41-44.

7.4. Díla podporující úzkost z nevyočitatelnosti smrti

7.4.1. Trvalá připomínka smrti – memento mori

Stejně jako v raném křesťanství i nyní církev vzhledem ke stále vysoké negramotnosti a ověřené působnosti didaktickou pomůcku – vizuální umění. Tímto způsobem nekompromisně vede věřící k požadované neustálé meditaci o umírání a smrti. K tomuto účelu staletými prokázaným účinným prostředkem sugestivním symbolismem, metaforami, srozumitelnými alegoriemi a personifikací smrti. Ty jsou mnohdy přijímané věřícími přijímané i v dramatických podáních kočovných herců, neboť v nich lze nalézt i částečnou parodii, karikaturu či ironii.

Zprvu v rámci filosofie marnosti jemnější vanitas, postupem času hrubnou. Kladou větší akcent na marnost lidského díla a rychlý biologický rozklad všeho pozemského a špatného, vhodné potraviny pro červy, demonstrující věčný pekelný trest. Objevují se i na sociální spravedlnost smrti poukazující tance smrti. Se zobrazením triumfu smrti a hrůz konce světa-posledního soudu, bylo možné se setkat téměř všude.

Příkladně výzdoba vstupního dvora paláce pána Mattea Sclafaniho, hraběte z Adernova v Palermu, dílo mistra, neznámého jména, dle Bergdolta historiky nazývaného pouze „generický mistr Triumfů smrti“, představuje 6 x 6,5 m velkou fresku. Je na ní zobrazen vyčerpaný, vyzáblý bílý kůň, na němž jede kostra-smrt, ze které cestou odpadávají cáry kůže. Na fresce je kladen zvláštní důraz na bizarní, kruté až obsedantní způsoby násilí a umírání. Smrt více méně neviditelnou kostrou, se zakřivenou čepelí zachytává za oděv lidí, po kterých pak střílí šípy z luku. Všechny umírající oběti jsou také zřetelně probodány šípy v místech lymfatických uzlin, kde se tvořily morové bubony.

Vzhledem k tomu, že je malba zhruba o generaci starší nežli Dekameron Boccaccia, jehož podtextem je útěk florentské šlechty před smrtí, lze z mnoha indicií usuzovat, že tento obraz má odkazovat či dokonce ilustrovat Dekameron, zvláště jak poukazuje Bergdolt, přihlédneme-li k okruhu sedmi mladých žen a tří mladých mužů v pravém rohu obrazu. Další zajímavou indicií je, že všechny šípy přicházejí jakoby z východu, tedy směrem od asijské mongolské komunity, odkud měl mor do Evropy přijít.

Poukazuje i na skupinu chudých, kteří o smrt přímo prosí a které ona s despektem opomíjí. V každém případě obraz poukazuje na vysoké znalosti o příchodu, podmínkách šíření i průběhu moru, což je pro dnešní dobu překvapivý, nezpochybnitelný vizuální dokument.¹²⁵

7.4.2. Úzkost z umírání a smrti

Trvalá přítomnost výrazně odpudivé všudypřítomné a zákeřné smrti byla křesťany vnímaná sice jako zřejmě zasloužený, ale velmi tvrdý Boží trest. Přesto, či právě proto už smrt sama o sobě ani fyzické utrpení už člověka tolik neděsilo, vzrůstala jen obava před peklem a věčným zatracením z titulu rychlé čili hříšné smrti.¹²⁶

Smrt je i nadále nedílnou součástí lidského života, kterou je nezbytné respektovat. Spolu se společenským vývojem se její podoba v rámci doby poněkud modifikuje. Církev jako vedoucí instituce společnosti k oživení silného respektu k Boží autoritě i víře v Boží Milost je díky předchozím událostem nucena používat oproti minulým dobám výrazně účinnější prostředky.

7.4.3. Sedm smrtelných hříchů

Kupříkladu dominikán Savonarola¹²⁷ nastolil ve Florencii stát, přímo se odvolávající na Boží moc a právo, z něhož měla být vymýcena veškerá pýcha, marnotratnost, přepych a veškeré neřesti a nepravosti lidstva. Svým kázáním brojil proti mravním úpadkům a zhýralosti, která odvádí člověka od náboženství spásy. Jako mnoho jiných prorokoval i on proto kvapem se blížící poslední soud a obnovu církve. Ale ani v těchto dobách hrůzy jeho radikální přístup neuspěl.

Již zmíněných sedm smrtelných hříchů je vlastně sedm skupin hříchů, jež stanovil již během šestého století papež Řehoř Veliký. Tvoří je pýcha, hněv, závist, nečistota, obžerství, lenost, lakomství. Všechny jsou vzájemně provázané. Dopustí-li se člověk jednoho, spadne do dalšího a dalšího. To proto, jak zmiňuje Delumeau, že špatnost hříchu je nekonečná pro nekonečného Boha, vůči němuž se zhřešilo.¹²⁸

---

¹²⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 98.

¹²⁶ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 57.

¹²⁷ Tamtéž s. 78.

¹²⁸ DELUMEAU, Jean. *Hřích a strach. Pocit viny na evropském Západě, ve 13. až 18. století*. Praha: Volvox Globator, 1998, s. 462.

Vzhledem k množství hromadných přírodních i kolektivních neštěstí, která postihla Evropu od počátků 14. století včetně nejrůznějších válek a černé smrti, se skutečně zdálo, že je na vině člověk a že spravedlivé, byť hrozné tresty, které jej potkávají na pozemském světě, jej budou díky věčnému zatracení potkávat i na světě onom.

Nelze se proto divit, říká Delameau, že jak laici, tak duchovní, ohromeni skutečně metafyzickou hrůzou ji šířili kolem sebe ve svých postojích i kázáních. Většina historiků také souhlasí s jeho názorem, totiž, že:¹²⁹ „Strach a smrt jsou druhové renesance.“

K zobrazení hříchů, tedy okolností vedoucích dle všeobecné víry v Boží trest černé smrti, ke konci 14. století přistoupil nizozemský renesanční malíř Hieronymus Bosch ve své alegorii „Sedm smrtelných hříchů. Viz příloha obr. 19. Většina jeho prací zahrnuje hříchy a morální úpadek lidstva. Výrazným posláním, povinností a snahou církve tedy bylo, člověka co nejvíce odpoutat od přizemních hříšných světských potěšení. Inspirovat jej před Boží moudrostí a vést k rozvoji všech ctností, jako jsou pokora, štědrost, přejícnost, mírumilovnost, čínorodost, cudnost a střídmost ve smyslu biblického:

„Jestliže vyznáváme své hříchy, on je tak věrný a spravedlivý, že nám hříchy odpouští a očišťuje nás od každé nepravosti. Říkáme-li, že jsme nezhrěšili, děláme z něho lháře a jeho slovo v nás není.“ (1J ,8-9)¹³⁰

7.5. Náboženství smrti, macabrézní umění

7.5.1. Alegorie tance mrtvých a tance smrti

Pojem tanec mrtvých a tanec smrti, zdánlivě stejná alegorie, bývá zaměňována. Tance mrtvých lze datovat až do antiky. Dle tohoto historika lze motivy tohoto vanitas, respektive memento mori, už v legendě „Setkání tří živých a třech mrtvých,“ známé především z Anglie a Francie zhruba od konce 13. století. Podstatou setkání tří mladých šlechticů, kteří při lovu narazí na tři, byť na ještě „živé“, polorozpadající se mrtvolky, je

¹²⁹ DELUMEAU, Jean. *Hřích a strach. Pocit viny na evropském Západě, ve 13. až 18. století.* Praha: Volvox Globator, 1998, s. 110

¹³⁰ Bible. *Nový Zákon. První list Janův.* Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

meditace o pomíjivosti života a nabádání ke zlepšení vlastního jednání. Dříve, než už bude na vše pozdě.

Další historik Bergholt, se domnívá, že počátky alegorie tanců mrtvých lze hledat i v lidové představě o půlnočním tanci nebožtíků na hřbitovech, vtahujících živé do kola.¹³¹ K jejich renesanci v poněkud upravené podobě, tedy tanci smrti či tanci kostlivců Dance Macabre, dochází dle Corvisiera až počátkem 14. století.

I když Bergdolt uvádí, že dle historických pramenů černá smrt roku 1348 neznamena výrazný přelom ve výtvarném umění. Většina odborníků se domnívá, že obliba a rozvoj tanců kostlivců¹³² zcela jistě souvisí s davovou psychózou hrozivé morové úmrtnosti. Zprvu se objevuje především v literárním, a až později v dramatické a vizuální podobě. Především v pozdním středověku jsou jako velice oblíbené tance kostlivců zobrazovány především na imponantních hřbitovních i kostelních freskách.¹³³

Nejnámější zobrazení fresek „Dance Macabre,“ datovaný už k roku 1424, také pochází z pařížského františkánského hřbitova Neviňátek. Doplnující texty jsou připisovány již v předchozích kapitolách zmíněnému kancléři Jeanu Gersonovi. Bohužel roku 1529 byly zničeny. Zachovaly se však jejich rytiny, které následně formou moderního tisku od roku 1486 šířil pařížský knihkupec Guyot Marchand.¹³⁴

Bergdolt se domnívá, že základní impuls zřejmě vychází z díla současníka Petrarce a Boccaccia, básníka Jeana de Lèvre, který poté, co roku 1374 přežil v Paříži mor, zhruba do dvou let napsal báseň: „*Je fis de macabré la dance ...*“ V kontextu doby volně přeloženo: „*Tančil jsem se smrtí.*“ Tančící kostlivci zdůrazňují výrazněji sílu a všemohoucnost smrti, která nikdy dříve nebyla tak patrná.¹³⁵ Psychologický efekt tance, přehrávaného kočovnými herci v patričních kostýmech, využívalo mnoho především lidových kazatelů do té míry, že Rouenský koncil musil opět důrazně

---

¹³¹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s.176.

¹³² Tamtéž s. 84.

¹³³ Tamtéž s. 178.

¹³⁴ Tamtéž s. 173.

¹³⁵ Tamtéž s. 84-175.

zopakovat svůj zákaz tance na hřbitově pod trestem vyobcování, platný už od roku 1231.¹³⁶

V každém případě v silně kastované a zkoušené středověké společnosti podporují tance smrti pocit jediné sociální spravedlnost – smrtelnosti. Smrt totiž jediná nečiní kompromisy. Dříve nebo později ji podlehne každý. Majetek ani společenský status nehrají roli. Základní dvojici středověké ikonografie proto v tancích smrti tvoří smrt a blázen, ať už jako mrtvola, či jako kostlivec - symbol pošetilosti a pomíjivosti lidského úsilí o moc a úspěch.¹³⁷ Sugestivní příklad této alegorie ztvárnil dobový umělec Wolhemut, v Schedelově, jinak také Norimberské kronice, z konce 14. století. Viz příloha 20. Dance Macabre.

V tomto výjevu mrtví tančí sice pouze mezi sebou, ale zato v různých podobách. Již zcela holé čisté kostry, ale i teprve se rozpadající mrtvoly, jejichž odpadající části těla ještě některým ulpívají v drahých těžkých pláštích, což vypovídá o jejich bývalé movitosti. Vidíme také, jak z pootevřeného hrobu lákají k tanci i nedávno pohřbeného.

V některých jiných zobrazeních neúprosná, ale spravedlivá smrt, zpravidla kostra často hrou na hudební nástroj sama udává tempo života, popřípadě i jako jediný tanečník vtahuje živé do víru umírání.

7.5.2. Proroctví brzkého konce–Boží soud

Na silící náboženský pesimismus církev racionálně reagovala cílenou snahou upevnit pokornou víru člověka v Boží autoritu i jeho Milost účinnými moralistickými kázáními zdůrazněnými vizuálními alegoriemi. Karatelské vize a nabádání mravokárců jen zesilovala náboženské napětí a všeobecnou náboženskou skepsi.

Koncem středověku už nebylo v západní Evropě kostela, v němž by věřícím nebyl na viditelném místě ukázán poslední soud nad světem.¹³⁸ Nebylo uznávaného malíře, který by se tomuto tématu nevěnoval. Kupříkladu Hans Memling, vlámský malíř, ke konci 15. století považovaný za nejlepšího malíře z Brugg jako velvyslanec všech tamních malířů, přijímal zakázky na oltáře z téměř všech zemí Evropy. Viz. příloha 21.

---

¹³⁶ Tamtéž s. 166-183.

¹³⁷ CORVISIER, André. (ed.) *Vědomí. Tance smrti*. Praha: Volvox Globator, s. 43-53.

¹³⁸ DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 118.

Nejčastěji však bylo zmiňováno poselství Zjevení sv. Jana, poslední knihy Nového Zákona, zvané Apokalypsa. Sv. Jan v něm podrobně popisuje znamení a pohromy, které dovršily Boží hněv a způsobily konečný Boží soud nad člověkem. Ucelené výtvarné dílo, soubor ilustrací 12 knihy Nového Zákona, soubor 15 dřevořezů na toto téma během druhé poloviny 15. století vytvořil a 1. vydání také vytiskl vlastním nákladem Albrecht Dürer. Viz. příloha 22., III. list, Apokalyptičtí jezdcí.

7.5.3. Světské marnosti vanitas

Jak už v počátcích práce zmiňují, poselství „vanitas,“ se odvíjí již od starozákonní knihy Kazatel. Opět tedy připomínám stále aktuální větu, když Bůh vyháněl Adama a Evu z ráje:¹³⁹ „*V potu své tváře budeš jíst chléb, dokud se nevrátíš do země, z níž jsi byl vzat. Prach jsi a v prach se navrátíš.*“ (Gen 3,19)¹⁴⁰

Filosofie, kterou Petrarca navázal na Danta, získala dle Bergdolta výrazný vliv už počátkem úderu černé smrti.¹⁴¹ Zprvu totiž alegorii pomíjivosti zdůrazňovaly spíše uvádající květiny a jejich hmyzem ohlodané listy či dohořívající svíce odměřující čas.

Potrhané knihy či prasklé struny hudebního nástroje demonstrují dočasnost lidského díla a pozemského pachtění.

Postupně ale nastupuje výrazná změna.¹⁴² Ze zálohy vystupující rozpadající se kostlivec, s cáry vlajícího masa¹⁴³ zákeřně, bez varování překvapí svou obět', zpravidla mladou krásnou dívku. Dürerův žák, Hans Baldung Grien vytvořil obraz „Tři věky ženy a smrt.“ Viz příloha 23. V pařátu neúprosné smrti nad hlavou mladé krásné dívky vidíme neúprosný symbol času, přesýpací hodiny a zděšený výraz dívky z pohledu do zrcadla, v němž vidí své stáří a smrt.

---

¹³⁹ RYWIKOVÁ, Daniela. *Speculum mortis. Obraz smrti v českém malířství pozdního středověku.* Ostrava: OU Filozofická fakulta, 2016, s. 84

¹⁴⁰ Bible. *Starý Zákon. Kniha Genesis.* Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

¹⁴¹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě.* Vyšehrad, Praha, 2002, s. 180.

¹⁴² HAUZINGA, Johan. *Podzim středověku.* Jinočany: H&H, s. 237.

¹⁴³ CORVISIER, André, (ed.) Vědomí, *Tance smrti.* Praha: Volvox Globator, 2002, s. 12.

Díla zobrazující marnost všeho světského počínání tímto způsobem připomínají biologickou proměnlivost krásy, mládí, zdraví i existence v čase. Jejich formy a podání se navzájem prolínají s nejenom s alegorií světského zmaru, ale i světské špatnosti. Velmi výmluvně připomínají povrchnost všech zemských potěšení – tedy hříšnou plytkost celého pozemského lidského života.

7.5.4. Světské špatnost – memento mori

Pozdně středověké memento mori zobrazuje alegorii zkaženého lidského nitra i denní realitu morového dne upomínají detailní zobrazení výjevy biologického rozkladu a hniloby.¹⁴⁴ Jen o pár let později, viz příloha 24, zobrazuje tentýž malíř, Hans Baldung Grien na obraze „Smrt a dívka“ výjev, ve kterém rozpadávající se mrtvola svou obětí zezadu srdečně objímá a dokonce i líbá. To jen dokládá, jak rychle se pojetí umění v dané době měnilo. Dle přesvědčení Bergdolta především následkem morbidní neúprosné zákeřnosti černé smrti.

Poukazuje také, že takto pojaté memento mori spíše než upomínku smrtelnosti, demonstruje stav lidského nitra a tedy i celého lidského světa.

Jinými slovy, ve všech podobách systematicky připomínalo nadcházející Boží soud, který podle křesťanské víry čeká duši zemřelého.

Výraznými prostředky upozorňovalo na marnost, pomíjivost i prázdnotu všech lákavých pozemských potěšení. Červi požírající biologické tkáně jednak značí dočasnost všeho světského a zároveň jako alegorie pekla demonstrují nekonečný pekelný trest. Naturalismus rozkladu všeho pozemského v dílech mementa mori, sociální spravedlnost v tancích smrti a zákeřnost smrti v jejím triumfu a utrpení smrtelníků v očištění.

Připomínka nementa mori, nekompromisní náhled nedokonalosti všeho pozemského, představují vizuální velmi realistické motivy objevující se v rámci církevních institucí stejně jako soukromých interiérů, ale zpracována kupříkladu v podobě šperků. Jednoduchý motiv, či alespoň fráze „memento mori“ je ale i nedílnou součástí každé křesťanské-domácnosti na předmětech denní potřeby, jako jsou hodiny, zrcadlo či „dekorativní předměty“ upomínající na konec bytí, jako obrázek lebky. Viz

---

¹⁴⁴BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*. Praha: Vyšehrad, 2002, s.167.

příloha 25. Vidíme na ní již necelý otočný stojánek. Na jedné straně byla podobizna milé osoby, při jejím otočení na nás hledí prázdné oční důlky lebky. Nad ní a pod ní může číst: „Toto je to, vše zůstává z krásy. Tento zákon platí pro všechny lidské bytosti.“

7.6. Triumf smrti a její vizuální personifikace

Období, kdy výtvarné umění 14. století ještě příkré morové události výrazně neodráželo, zdá se, uplynulo. Během pozdního středověku je posun tímto směrem už nepopíratelný. Vizuální personifikace smrti od první prezentace v této práci zmíněné v poměrně krátké době zaznamenala též značné změny.

Reakcí na důvod Božího trestu v podobě černé smrti a s ní přicházejícího konce světa se zabývalo mnoho duchovních i hluboce věřících laiků a umělců. Řada děl té doby obsahuje dvě úzce spjatá poselství, konfrontaci dvou hlavních důvodů lidského jednání - potěšení a následků. Obrací se k neřestným jevům formou silně moralizujícího podobenství. Hodnotí tak lidskou povahu a úděl. Tuto atmosféru doby dokonale reprezentuje kupříkladu dílo vlámského malíře Pietera Brueghela ¹⁴⁵ st. Vítězný triumf

smrti vlámský malíř vytvořil zobrazením zástupů kostlivců, devastujících krajinu, už tak sežehnutou požáry a pohledem na moře plné potápějících se vraků. Ze zničené krajiny, přímo sálá negativní alegorie vlivu černé smrti, v 16. století zdůrazňovaná vybělenými kostrami. Triumf smrti zde znázorňuje nejrůznější nepřístojnosti a nectnosti člověka. Lidskou pýchu, slabost, sebelásku, lenost, a mnoho dalších neřestí. Viz příloha 26.

Smrt v umění celého období vrcholného středověku demonstrovalo především její lstivost a obratnost ve všech možných variantách, občas i sociální spravedlnost v Dance Macabre. V pozdním středověku se už ale situace zásadně mění. Už nepřichází v podobě záludné stařeny s netopýřimi křídly ani nepřijíždí na koni vyzbrojena morovými šípky, podobná Dürerově čtvrtému apokalyptickému jezdcovi. Objevuje se v podobě demonstrující její neoddiskutovatelnou sílu a bezohlednost. Tak ji ve svém

---

¹⁴⁵BRUEGHEL, Pieter, st. [2018-04-15]. <<http://www.rodon.cz/zivoty-umelcu/bruegel-brueghel-pieter-starsi-99>>.

díle Triumf smrti předkládá kupříkladu holandský vydavatel, umělec, návrhář a rytec Philip Galle. Na stejně těžkém voze, taženém voly, kterým projížděli vítězní římsí vojevůdci dobytým městem, se stejnými gesty, vidíme smrt triumfálně projíždějící davem prchajících. Vše živé, co těžká kola vozu zachytí, pod sebe strhnou a nemilosrdně rozdrtí. Viz příloha 27.

8. Rekapitulace

8.1. Vyhodnocení stanovených hypotéz

Ke zformování závěrů, umožňujícího mi ověření stanovených hypotéz této práce jsem dospěla po podrobném prostudování, interpretování, analýze a porovnávání pohledů historiků Philippe Arièse, Klause Bergdolta a Petera Dinzelbachera. Mnoho informací mi poskytl i odborníky uznávaný zdroj popisu morálního stavu společnosti v období prvního útoku černé smrti, úvod Dekameronu Giovanni Boccaccia.

Hodnotné zdroje mi poskytla i kronika bratrů Giovanni, Matea a Philippa Villani, dílo Agnola di Turo, morový spis Gabriele de Mussis, moru věnovaný poslední díl kroniky světa Gillese Li Muisit i stejně zaměřená kronika Hermanna Schedela. Podrobně jsem studovala i díla historiků zabývajících se mentalitou středověkého člověka, tedy práce Jeana Delameaua, André Corvisiera, Normana Cantora a sociologa věnujícího se obecně reakcí lidí v krizových obdobích, Norberta

Eliase. Inspirující byla i dílo teologů Güntera Virta věnované umírání a smrti a D.J. Daviese, věnující se aktu samotného umírání, strachu ze smrti, reakcí jedince i společnosti na těžké tragedie a interpretaci smrti v umění.

V oblasti studia problematiky učení ars moriendi jsem mi poskytla cenné informace studie sestry Mary, C. O' Connor a dílo Jacquese Laagera, dokumentující celkově princip a vývoj fenoménu ars moriendi – tedy umění dobré smrti, dokladující jak dlouhodobé, systematické církevní učení v zásadě trvale a pozitivně iniciuje a formuje přístup člověka k vlastní konečnosti. V orientaci oblasti umění pak mi pak výrazně pomohlo dílo kunsthistoričky Daniely Rywиковé a E.H. Gombricha.

Schopnost vcítit se do způsobů myšlení a priorit hodnot člověka během dlouhého, dramatického, beznadějného období černé smrti v 14. století a dokázat je převést do současného srozumitelného jazyka je poměrně náročnou záležitostí. Protože umělecká díla barvitě vypovídají o složitosti sledované doby, doplňuji zpracované materiály v průběhu celé práce příklady vybraných, historicky ověřených výtvarných děl z e sledovaných období.

Některá díla pouze dokumentují dobovou situaci. Většina z nich však, jak už jsem mnohokrát zmínila, sloužila v čase rozvíjejícího se „náboženství smrti“ jako vysoce účinné, vizuálně didaktické pomůcky církve, napomáhající k opětovnému nastolení náležité zbožnosti.

V první kapitole této práce v krátkém přehledu interpretuji základní body vývoje eschatologie od antiky a Starého Zákona, až po základy křesťanské etiky umírání v rámci Ježíšovy etiky, tedy i pojetí novozákonních evangelií a rozvoj fenoménu dobré a špatné smrti.

V následné, druhé kapitole mapuji poznatky současných vybraných historiků a dobových kronikářů o vzniku, šíření a boji s černou, tedy „špatnou“ smrtí. Popisují city a reakce průměrného středověkého křesťana, podléhajícího církevní autoritě, pokorně věřícího v Boží milost spásy a snažícího se dle svých schopností a možností naplnit všechny církví stanovené požadavky i přes téměř nepřekonatelné překážky, které morové infekce přinášela.

V další, třetí kapitole předkládám historická svědectví úpravy eschatologie vrcholného středověku zahrnující rozvoj a zpevnění ars moriendi ve smyslu stanovení posledního soudu v hodině smrti

Ve čtvrté kapitole mapuji dle dostupných pramenů vývoj a didaktický vliv filosofie memento mori v propojení s učením ars moriendi, za účelem iniciovat věřící k opětovnému studiu evangelii, odtrhnout ho od slastí pozemských požitků a přimět ho k soustavnému boji s hříchem na cestě k duchovní dokonalosti.

V páté kapitole interpretuji poznatky dobových kronikářů. Svědectví dobové etiky umírání z kapitol vybraných dobových kronik, Nuova Cronica, Cronica di Siena, „morového spisu „Historie choroby, aneb velké umírání roku našeho, Páně 1348,“ Cronicles Annals i Liber Chronicarum zvané též Norimberská kronika.

V šesté kapitole zmiňuji vize, poznatky a díla Danta Alighieri, Giovanni Boccaccia a Francesca Petrarcy. I ona vypovídají nejenom o pokoře a naději v Boží milost, ale i o duchovní krizi a hrůze z Božího trestu, beznaději a zoufalství. O přesvědčení že nastal konec světa a všeobecné věčné zatracení.

Sedmou kapitolu jsem věnovala především zaznamenání snahy církve, jako nejzodpovědnější instituce za způsob života a osud společnosti, vrátit událostmi rozvrácené době řád a nejistým věřícím pevnou eschatologickou jistotu. Opětovně rozvinout v myšlení lidí víru a naději v Boží milosti i pokoru před jeho autoritou. Přinutit člověka k znovupřijetí hříšnosti, marnosti a zkaženosti všeho pozemského. a nutnosti neustále se kát.

Popisuji moudré využití výtvarného umění a staré antické morální připomínky memento mori; cíl a rozvoj prostředků, pomocí kterých církve svého úkolu docílila. Interpretuji získané poznatky o vývoji náboženství smrti, vývoji a působnosti vizuálního macabrézního, tedy umrlčího umění. Symboly alegorie a personifikace smrti, s jejichž pomocí rozvíjela církve v mysli věřících sice úzkost z nevypočitatelnosti smrti, zároveň však do vědomí černou smrtí rozvrácené společnosti vštěpovala opětovný zájem o duchovní život.

V podkapitolách této, v pořadí osmé kapitoly tedy předkládám poznatky, ke kterým jsem v průběhu svého zkoumání dospěla.

8.1.1 Hypotéza 1.- V apokalyptickém období lidstva dochází ke změnám ve vnímání smrti.

Svědectví kronikářů oné doby líčí vzorce chování, s jakými se setkáváme i v dnešní době při dnešních epidemiích. Stejně jako dnes ohrožovaly krajní krizové situace fyzickou existenci lidí i jejich psychickou stabilitu. Černá smrt vyhlazovala nejenom rodiny a celé rody. Vyhlazovala celé rozlehlé oblasti. Ničila rodinné i společenské vztahy, vedla k hladomorům, válkám. Výrazně pozměnila dosavadní podmínky života společnosti. Neotřásla jimi pouze hospodářsky, otřásla i mezilidskými vztahy na všech úrovních, morálkou i náboženským vědomím, jak zmiňují téměř všechny výše interpretované prameny. Náhle byla denním průvodcem člověka smrt v dosud neznámé, nepředstavitelně hrůzné podobě.

V tomto podání už přestala být vnímaná jako brána do skutečného, pokorou a pozemským utrpením zaslouženého života. Naopak, byla chápána jako Boží trest, „špatná smrt“ vedoucí k věčnému zatracení. Jako počátek konce hříšného světa. Trest ale tak nepochopitelně náhlý a přísný, že i velmi zbožní lidé se neubránili pochybám. Jak jsem už zmínila, i zbožný Petrarca podlehl existenciální krizi a otázce: „Proč právě teď a takto?“

Kronikáři Gilles Le Muisit, Gabriel de Mussis, Giovanni, Matteo i Fillipe Villani, Agnola di Turo i Hartmann Schedel, popisují vývoj společenské dění i morové epidemie v průběhu pozdního středověku, ve zhruba stejném prostředí, jen z různého úhlu svých společenských postavení. Realisticky, bez příkras zmapovali nástup strachu, zoufalství, rozpadu mezilidských vztahů na všech úrovních. Davovou hysterickou zbožnost, agresi hledání „viníků“, lhostejnost k trpícím i vypočítavosti, cynismus až hyenismus uplatňovaný nejen k na mor umírajícím a mrtvým, ale i jen slabým a potřebným. Nelze ale zamlčet i tisíce případů velkých lidských obětí dobrých křesťanů, běžných bezejmenných lidí, úředníků, lékařů a duchovních, především kléru zajišťujících poslední pomazání a rozhřešení umírajícím, řádovým sestrám a bratřím v morových lazaretech.

I Boccaccio ve svém Dekameronu, díle, které v úvodu poukazuje především na negativní stránky lidského chování, v další části zmiňuje nezdolnou vitalitu, dobrotu

a ideály nové mladé generace. Mladý notář z Piacenzi, Gabriele de Mussis, autor spisu "Historie choroby, aneb velké umírání roku našeho Pána 1348." Dle mnohých pramenů, náhodou přímý účastník obléhání Kaffy, dle jiných pouze bystrý pozorovatel, popisuje velice podrobně a pravdivě nejenom hrůzu šířící se epidemie, ale i zoufalství a sebeobviňování bohabojných obchodníků, křesťanů u vědomí, že právě oni byli těmi, kdo svou snahou o zisk návratem domů svým blízkým s penězi přivezli i smrt.

Na základě analýzy studia děl zmíněných kronikářů, ale i poznatků moderních historiků, především díla Bergdolta, Cantora i závěrů sociologa Norberta Eliase, zabývajícího se studiem chování člověka i celých společností v krizových situacích jsem dospěla k výsledku, že hypotézu 1 lze pokládat za obhájenou.

Apokalypsa černé smrti skutečně nastolila změny ve vnímání smrti jedincem i celým společenstvím.

8.1.2. Hypotéza 2. – V apokalyptických dobách si člověk zachovává přístup ke smrti na základě předcházejících zvyklostí.

Platnost této hypotézy zdánlivě potvrzují jak interpretace historických pramenů zmiňující podstatu vzniku, principů vývoje, zásady znalosti a uplatňování celkové ideje dobrého umírání „ars moriendi“, tak i pozitivní jevy interpretované, dobovými kronikáři a mysliteli.

I moderními mediavelisty podchycené záznamy pozitivních i negativních společenských jevů ve sledovaném období potvrzují, že člověk v krizové situaci nejedná vždy automaticky v rámci rozsahu svého svědomí, tedy primárně zažitého životního postoje. I když je od dětství veden ve smyslu Ježíšovy etiky, k vědomí vlastní nedokonalosti, k lásce a pomoci bližnímu, pokoře před životní nepřízní a přijetí smrti jako Božího trestu i víře v Boží milost a lze říci, že je s Bohem ve stále interakci, jen zdánlivě logicky z toho vyplývá, že v krizových situacích činí správná morální rozhodnutí i za cenu vlastní obětí jak uvádí historik Bergdolt.

Naopak, člověk, který myslí jen na uspokojení vlastních tužeb a potřeb, mnohdy využívá v mezních situacích jakýchkoliv metod k získání nezasloužených výhod,

popřípadě uhájení vlastní existence, jak snad nejnvýstižněji dokladuje Boccaccio v úvodu svého Dekameronu.

Nicméně, při podrobné analýze hodnocených materiálů, v kontextu s prostudováním poznatků historika a sociologa Cantora a podrobném studiu sociologa Eliase o chování jednotlivce i celých společenství v krizových situacích, i poznatků teologa D.J. Daviese o lidském strachu člověka i celých společenství ze smrti a o proměnách postojů ke smrti v rámci různých tragedií, jsem dospěla k poznání, že ve skutečné patových situacích, kdy je člověk zaskočen děním, jedná mnohdy především na základě své přirozené animální podstaty, tedy pudově, s primárním ohledem na vlastní zájem. Nikoli na základě výchovy.

Nepochybně vždy se našli jedinci, kteří našli morální sílu zachovat se tak, jak jim příkazy křesťanské etiky velely, ale ani jim se mnohdy v důsledku řady v práci interpretovaných medicínských, ekonomických a především sociálních faktorů nakonec nemusilo podařit vlastní přesvědčení realizovat. Někteří nedokázali vzdorovat tlaku všeobecné hysterie, jiným mohla vstoupit do cesty řada dalších okolností. V každém případě lze říci, že hrůza z bolestivého umírání, spojená s perspektivou věčného zatracení často paradoxně zvítězila nad sebeobětováním ve jménu Ježíšovy etiky a náboženství spásy.

Po konečném zhodnocení všeho uvedeného jsem dospěla k poznání, že apokalyptickém období bylo mnoho lidí nuceno změnit přístup ke smrti nejenom na základě osobního přesvědčení, ale i na základě řady vnějších faktorů. Hypotézu 2 tedy nelze pokládat za plně obhájenou.

8.1.3. Hypotéza 3. - Po uplynutí apokalyptického období se člověk vrací k původnímu vnímání a přijetí smrti.

Vzhledem k potvrzení hypotézy 1. totiž skutečnosti, že morová epidemie pozdního středověku výrazně ve všech směrech celospolečenské zásadně ovlivnila celospolečenské vnímání smrti, přes zjištění že hypotézu 2. nelze zcela obhájit, neboť v extrémně krizových situacích člověk zpravidla jedná především intuitivně, na základě živočišných pudů a teprve sekundárně na základě dlouhodobě zakotvené hierarchie hodnot a podrobným rozborem a vyhodnocením dalších interpretovaných materiálů

získaných z děl historiků Dinzelbachera, Corvisiera a Bergdolta jsem dospěla k poznání, že se po uplynutí tak vyhocené situace si otřesený člověk zpravidla nezachovává přístup ke smrti na základě původních zvyklostí.

I přes relativně pevný základ křesťanského učení v rámci mnoha faktorů došlo pod vlivem tak výrazné a dlouhodobé krize k rozpadu dosavadních náboženských tradic a výraznému náboženskému pesimismu. Společnost, počínaje klérem, přes učence, úředníky, obchodníky i lékaře pokládala mor za zasloužený Boží trest, v době jeho kulminace dokonce za počátek konce světa. Proto také už jen jeho dočasné zmírnění, jak zmiňuje Cantor, považovala za projev Boží milosti.

Církev i sami zbožní křesťané se tak jen ještě snažili utužit svou zbožnost. Jak zmínění historici téměř shodně uvádí, změnilo se výrazně celé pojetí eschatologie. Základní princip *ars moriendi* sice zůstal zachován, výrazná změna v jeho pojetí, stanovení předběžného, ale nekompromisní individuální soudu v poslední hodině smrti, s pozadím konečného soudu na konci věků, (k níž sice v první polovině 14. století je stále věřícím stále důrazněji vštěpována.

V průběhu formování eschatologie pozdního středověku se tak rozvinulo náboženství historiky nazývaného „náboženství smrti.“ Církev se touto cestou snažila obnovit v otřesené společnosti pokoru k Boží autoritě a víru v Boží lásku a moudrost a odklon od světského života. *Memento mori*, mravní ponaučení filozofy požívané již v antice, v pojetí křesťanském učení realizované prostřednictvím symbolů, alegorií a různých forem personifikace smrti připomínalo člověku jeho smrtelnost a nicotnost a marnost jeho pozemského plahočení.

Na základě opětovné analýzy uvedeného, jsem jednoznačně dospěla k názoru, že tuto hypotézu, nelze obhájit. Po uplynutí apokalyptického období se člověk k původnímu vnímání smrti nevrací.

8.1.4. Hypotéza 4. – Po apokalyptickém období si člověk původní vnímání a přijetí smrti upravuje.

V souvislosti s interpretací, rozbořem a vyhodnocením materiálů nutných k vyhodnocení hypotézy 3., jsem získala i dostatek materiálů pro zhodnocení této

hypotézy. Nejhorší období černé smrti sice pominulo, přesto ale mor čas od času na některém území Evropy vzplane. V této době není generace, která by jeho hrůzu nepoznala. Morem zcela rozvrácené společnosti církev předkládá nové pojetí eschatologie.

V její učení převládá staronová metoda raně křesťanské didaktiky, odvíjející se z dob raného křesťanství od již mnohokrát zmíněném přesvědčení papeže Řehoře Velikého, o silném výchovném vlivu výtvarného umění. Církví důsledně rozvíjené „náboženství smrti“ prostřednictvím výtvarného umění nachází u nejistých věřících výraznou pozitivní odezvu. Filosofie memento mori se nadále prolíná celým životem následných generací. Staronové motivy triumfu smrti dostávají výraznější podtext. I do raného středověku sahající filosofie marnosti všeho pozemského – vanitas, dostává podobu razantního biologického zániku všeho pozemského. Pomocí sugestivního symbolismu posledního soudu v hodině smrti – vizuálních pomůcek ars moriedi neustále člověku připomínající přítomnost smrti. Nejrůznější podoby memento mori člověku připomínají marnost jeho snažení i hříšnost jeho existence.

Materiály kunshistorika Rywiková, i historiků Haizingy, Bergdolta, Dintelbachera a především Dulameaua hovoří o církvi vytvářeném prostředí strachu ze z e smrti jako Božího trestu a nezbytností neustálé pokory a kajícínosti.

Veškeré shromážděné, probádané a analyzované interpretace jmenovaných středověkých kronikářů, literátů i současných odborných historiků spolu s předloženými příklady dobových uměleckých výtvarných děl nepřimo dokladují, jak dlouhodobé i podprahově působící vlivy společenských institucí mohou být a také zpravidla jsou významně působícími pozitivními i negativními faktory formujícími jednání člověka, potažmo celé společnosti. Díla uvedených alegorií a personifikací smrti v uměleckých dílech memento mori sloužila člověku jako připomínka jeho smrtelnosti. Vedle jej k tomu, žít ctnostným životem, osvojit a pravidelně si připomínat veškeré příkazy vedoucí ke spáse, stejně vyžadované církví i před období černé smrti.

Dle mého bádání princip zvyklostí a duchovních potřeb člověka v zásadě zůstal stejný, vlivem výrazných sociálních faktorů ale dochází k utužení, zpřísnění podstaty stávajících zvyklostí, což dokládá výše zmíněný vývoj ars moriendi a jeho přerod

v memento mori, tedy výrazného rozvíjení negativ pozemského života a násobení hříšnosti člověka a nezbytnost pekelného trestu.

Tuto hypotézu tedy lze na základě provedených výzkumů pokládat za obhájenou. Po apokalyptickém období člověk své původní vnímání smrti upravuje.

Závěr

Cíl práce, tedy analýzu kvalitativní proměny interpretovaných činitelů upravujících eschatologii vrcholného a pozdního středověku včetně zhodnocení jejího následného vývoje, stejně jako posouzení míry pravděpodobnosti návratu člověka v postmorovém období k původnímu pojetí smrti, jeho úpravě, popřípadě hledání nové cesty jsem dovedla ke zdárnému konci.

Prostřednictvím shromáždění, interpretace a analýzy řady materiálů jsem dospěla k poznání, že apokalypsa černé smrti skutečně nastolila výrazné změny ve vnímání smrti jedincem i celým společenstvím. Porovnání dosažitelných materiálů potvrdilo, že v tak vysoce krizových podmínkách, jaké představovalo období černé smrti v rozmezí 14.-16. století bylo mnoho lidí nuceno měnit své názory a postoje nejenom na základě osobního přesvědčení, ale i na základě vnějších okolností, proti kterým byli bezbranní.

Rovněž jsem došla k poznání, že po tak zásadní krizi není zpravidla ani jedinec ani společnost schopna pokračovat ve starých tradicích a postojích, nýbrž naopak. Potvrdila jsem předpoklad, že tak závažné společenské změny jaké přivodila černá smrt. logicky přinutily společnost hledat nové hodnoty a postoje. postmorová doba jednoznačně nastolila závažné společenské změny, které jsem prokázala především v třetí a čtvrté hypotéze. Ráda bych však podotkla, že i přes mé dlouhodobé a podrobné studium pouze na základě uvedených pramenů nelze zcela spolehlivě určit této míru tak závažné společenské změny.

Uvědomíme-li si vzhledem k předloženým a posouzeným hypotézám, jak náhle byl středověký člověk zcela nepřípraven postaven tváří v tvář hrozbě nezvyklé hrůzy masového umírání, ale zřejmě i menšího strachu ze smrti fyzické, nežli z duchovní a tedy věčného zatracení, nelze se divit ani paradoxům v jeho jednání, zdánlivým rozporům s křesťanskou etikou.

Jak kupříkladu poukazuje historik Bergdolt, dle analýzy farních knih daňových výkazů, křestních knih, závětí, cechovních záznamů a seznamů zesnulých vyplývá, že morové nákaze podlehla zhruba celá třetina tehdejší populace, která čítala kolem 75

milionů obyvatel. Někteří historikové toto číslo sice pokládají za nevěrohodné, neboť se domnívají, že avignonský papež Klement VI. nechal údajně oběti první vlny epidemie spočítat. Došel-li k číslu zahrnujícímu přibližně jednu třetinu obyvatel tehdejší Evropy, chtěla těmito čísly církev zřejmě společnost především nabádat k tomu, aby se lidé vyvarovali hříchu a aby na sebe Boží hněv představovaný morem nepřivolávali.

Kunsthistorik, doktorka Rywиковá také zmiňuje úmrlčí tematiku pozdního středověku, coby výraznou pozdně středověkou pastorační pedagogiku. Setrvalý strach člověka morové doby z důvodu následného utrpení očištěnce, ne-li přímo věčného zatracení podporuje znovuoživení vanitas – marností a vznik macabrézního umění, které zahrnuje hned dvojí moralistní účinek. Vědomí sociální spravedlnosti, ale i riziko jejího nenadálého příchodu i okolností způsobu. Renesance tanců smrti přináší člověku pocit jisté sociální spravedlnosti, optimistické rysy povídek Boccacciova Dekameronu, na svou danou dobu nevídanou morální velkorysosti zase napomáhají eliminaci stávající sociální tenze, duchovního prázdna a pochopitelného pesimismu.

Na základě uměleckých aspektů morové doby historik, filosof i lékař Bergdolt dokladuje, jak dalece hraniční situace dokážou změnit morální profil jedince a tedy celé společnosti. Postupem času strach z hrozných nákaz vítězí nad zákony morálky a pocity osobní i společenské odpovědnosti až do rozsahu, se kterým se setkal evropský křesťan znovu až o pár set let později, v období světových válek první poloviny 20. století.

Dinzelbacher rakouský historik, zabývající se mentalitou a spiritualitou středověkého člověka a lidovou kulturou včetně umění, předkládá ve svém díle k posouzení dvě roviny, psychologickou a sociologickou. Na úrovni psychologické člověk dle jeho poznatků v krajní situaci podvědomě funguje na bázi odplaty a trestu. Právě křesťanské učení poskytuje životní nepohodou těžce zkoušenému člověku naději, že pokorně snášená nespravedlnost a těžký úděl mu na věčnosti přinese satisfakci v podobě věčného blaženého života.

Církev se snaží tohoto věřícího ve zmíněné situaci zpravidla ne zcela ne vlastní vinou „pokleslých mravů“ inspirovat k opětovné silné pokoře, meditaci o Ježíšově etice a Bohu liběm umírání. Používá k tomu adekvátně silnou didaktiku, tedy v již staletími ověřené dramatické aspekty starších literárních metafor, přenesené do dobových

symbolů, alegorii a personifikací smrti v rámci vizuálních pojetí memento mori. Historici. V daném případě například historik Dinzelbacher dokladuje ve svém díle příklad části veřejného kázání veřejné kázání pařížského biskupa Viléma z Auvergne, který v něm už počátkem 13. století konstatoval, že hrozby peklem, formulované teology, zastávají v zásadě stejnou funkci jako hrozby rodičů, strašících děti obludami.

Neopominutelným faktem je i skutečnost, že církev už od raného středověku lidem vštěpovala, že počet zavržených je podstatně vyšší než počet vyvolených. Jinými slovy, že většinu lidí čeká v lepším případě jen očistec. Vše z uvedeného vyplývá, že jeho hlavním cílem byl úkol plodit poslušnost. Později, byl tento proces zpřísněn bezprostředním soudem v hodině smrti, s perspektivou nebe pro jen skutečně spravedlivé. Možnosti kajících v očistci a zatracenců v pekle, eschatologická úzkost, strach z onoho světa i naděje vkládané v posmrtný život vedly, jak zmiňují výše, ke zvýšenému zájmu o zádušní mše, ale i snahy materiálními či finančními dary podpořit charitu. Právě v období morové nákazy tyto prostředky výrazně napomáhaly k restaurování chátrajících klášterních budov, budování a financování lazaretů a hospiců, včetně péče mnoha laiků, především těch, kteří se zabývali svozem a pohřby mrtvých a dalších nezbytných služeb.

Dinzelbacher, historik zabývající se zkoumáním nauky o posledních věcech právě ve svém díle uvádí, že navzdory tvrzení osvícenců příslušníci kléru byli v naprosté většině přesvědčeni o správnosti svého činění. Zpravidla jim totiž nešlo o osobní obohacení a získání moci, ale o podvědomé utužování vlastní kázně, strachu, víry a naděje, což nakonec všem pomáhalo v plnění norem křesťanského učení, vedoucího ke spáse.

O znovuoživení a opětovné plné přijetí starozákonní moudrosti vět knihy Kazatel, které od doby Starého Zákona člověku moudře připomínají jeho nepatrnost a pomíjivost díky smrtelnosti vůči Boží moudrosti a znalosti stále platnými slovy: „*pomíjivost, samá pomíjivost, všechno pomíjí.*“ (Kaz 1-2)

Věta, vytržená z kontextu v současné moderní společnosti v podstatě omylem zaujímá zcela opačný význam. Ve skutečnosti je výzvou, abychom zachovávali bázeň před Bohem a jednali podle Hospodinových slov. Moudrý Šalomoun jí vlastně vysvětluje, co že to zůstává trvalou hodnotou v našem pomíjivém světě. Že jedině vědomí Boží svrchovanosti může vnést světlo do spleti našich rozličných myšlenek,

pocitů, názorů, nesmiřitelných protikladů a skrytých smyslů života. Jen Bůh je tím, kdo zná, proč všechno má určenou chvíli a veškeré dění pod nebem svůj čas. Proč? Protože všechno má svůj čas:

1. *Všechno má určenou chvíli*

a veškeré dění pod nebem svůj čas:

2. Je čas rození i čas umírání, čas sázet i čas trhat;
3. je čas zabíjet i čas léčit, čas bořit i čas budovat;
4. je čas plakat i čas smát se, čas truchlit i čas poskakovat;
5. je čas kameny rozhazovat i čas kameny sbírat,
čas objímat i čas objímání zanechat;
6. je čas hledat i čas ztrácet, čas opatrovat i čas odhazovat;
7. je čas roztrhávat i čas sešívát, čas mlčet i čas mluvit;
8. je čas milovat i čas nenávidět, čas boje i čas pokoje. (Kaz 3,1-8)¹⁴⁶

---

¹⁴⁶ Bible. Starý Zákon. *Kniha kazatel*. Český ekumenický překlad. Praha: Česká ekumenická společnost R, 2006.

Seznam použitých zkratk

Dt - Pátá kniha Mojžíšova. Deuteronomium

Gn - První kniha Mojžíšova. Genesis

J - Janovo evangelium

Jb - Kniha Jób

Jk - List Jakubův

1J - První list Janův

Iz - Kniha Izajáš

Kaz - Kniha Kazatel

Ř - List Římanům

Seznam použitých zdrojů

Literatura základní

ALTRICHTER, Michal. *Specifické otázky s eschatologie*. Olomouc: Refugium Velehrad, Roma, 2015.

ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I*. Praha: Argo, 2000. Každodenní život. ISBN 80-7203-293-3.

ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti II*. Praha: Argo, 2000. Každodenní život, sv. 7. ISBN 80-7203-286-0.

BALEKA, Jan. *Výtvarné umění: výkladový slovník : (malířství, sochařství, grafika)*. Praha: Academia, 1997. ISBN 80-200-0609-5.

BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě: velký mor a konec středověku*. Praha: Vyšehrad, 2002. Kulturní historie. ISBN 80-7021-541-0.

BIBLE: *písmo svaté Starého a Nového zákona* : český ekumenický překlad. Praha: Česká biblická společnost, 1993. ISBN 80-900881-6-3

BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*. Zlatý fond světové literatury. Bratislava: Tatran, 1980. ISBN 61-123-80

CANTOR, Norman F. *Po stopách moru: černá smrt a svět, který zrodila*. Praha: BB art, 2005. ISBN 80-7341-416-3.

ČERNÝ, Karel. *Mor 1480-1730: epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2297-2.

ČORNEJ, Petr. *Dějiny evropské civilizace*. Praha: Paseka, 1995. ISBN 80-7185-012-8.

CORVISIER, André. (ed.) *Tance smrti*. Praha: Volvox Globator, 2002. ISBN 80-7207-439-3

DEFOE, Daniel. *Deník morového roku*. Praha: Odeon, 1982.

DELUMEAU, Jean. *Hřích a strach: pocity viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*. Praha: Volvox Globator, 1998. ISBN 80-7207-180-7.

- DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe peklo, očištec ve středověku*. Praha: Vyšehrad, spol.s.r.o.2004.ISBN 80-7021-693-X.
- GOMBRICH, E.H. *Příběh umění*. Klub čtenářů. Praha: Odeon, 1992.
- HUIZINGA, Johan. *Podzim středověku*. Jinočany: H & H, 1999. ISBN 80-86022-26-9.
- HORATIUS, *Quintus, Flaccus*. Vavřín a réva: Ódy, epódy, satiry, listy. Praha: Odeon,1972.ISBN 80-207-0416-7
- KŘIVOHLAVÝ, Jaro a Stanislav KACZMARCZYK. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0.
- LAAGER, Jacques. *Ars Moriendi: die Kunst, gut zu leben und gut zu sterben: Texte von Cicero bis Luther*. Zurich: Manesse Verlag, 1996.
- NEŠPOROVÁ, Olga. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013. ISBN 978-80-7325-320-2.
- O'CONNOR, Mary Catherine. *The Art of dying well*. New York: Columbia university Press, 1942.
- OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*. Jinočany: H & H, 2001. ISBN 80-86022-69-2.
- PERTRARCA, Francesco. *Zpěvník, Klub přátel poezie*.Praha: Československý spisovatel.1979.
- PLATÓN. *Faidon*. Praha: Překlad František Novotný, 1941.
- RYWIKOVÁ, Daniela. *Speculum mortis. Obraz smrti v českém malířství pozdního středověku*. Ostrava: Filosofická fakulta, 2016. ISBN 978-80-7464-845-8
- VIRT, Günter. *Žít až do konce: etika umírání, smrti a eutanazie*. Praha: Vyšehrad, 2000. Cesty ISBN 80-7021-330-2.

Literatura doplňující

Bible a morálka: *Biblické kořeny křesťanského jednání*.. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010. ISBN 978-80-7195-367-8.

BOCCACCIO, Giovanni, Zlatý fond světové literatury. *Životopis Danteho. Verše Filocolo*. Bratislava: Tatran, 1980. ISBN 61-124-80

BOSSY, John. *Křesťanství na západě 1400-1700*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 1. české vydání. 2008. ISBN 978-80-246-1468-7

BLUMENTHAL-BARBY, Kay. *Kapitoly z thanatologie*. Praha: Avicenum, 1987.

BROŽ, Jaroslav - BROŽ, Vojtěch, - Maroszová, Jana - Frývaldský, Pavel - Gaucher, Guy - Sládek, Karel - KOHUT OCD, Pavel, Vojtěch - SPAEMANN, Robert - BODER, Antoine. *Mezinárodní katolická revue. Umírání*. Comumunio, 2012, roč. 16, č. 4.

DAVIES, Douglas James. *Stručné dějiny smrti*. Přeložil Mai Fathi HAVRDOVÁ. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4.

ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace II. Proměny společnosti. Sociogenetické a psychogenetické studie*, (ed). Historického myšlení. Praha: Argo, spol. s.r.o. 2007. ISBN 80-85844-39-7

HÄRING, Bernard, *Láska je víc, než příkázání*. Praha: Vyšehrad spol.s.r.o., 1996. ISBN 80-7021-189-X

KREEFT Peter, *Návrat ke ctnostem*. Praha: Krystal OP s.r.o. 1. vydání, 2013. ISBN 978-80-87183-56-4

LE GOFF Jacques. *Středověký člověk a jeho svět*, 2. vydání, Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-662-4

LEVEY, Michael. *Stručné dějiny malířství*. Bratislava: Tatran, 1974.

Malířské umění od A až do Z. Dějiny malířského umění od počátků civilizace. Smeets Illustrates Projects, Weert. Praha: Rebo Productions, 1995. ISBN 80-85815-20-6

MECKENNEY Richard. *Evropa 16. století*. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-469-4

OPATRŇÝ, Aleř. (ed.) *Pomoc pro ťivot. Co dělá lidskŷ ťivot křest'anskŷm*. Kostelnŷ Vydřŷ: Karmelit'anskě nakladatelstvŷ, 1992. ISBN 80-7192—242-0

SCHERER, Georg. *Smrt jako filosofickŷ problěm*. Kostelnŷ Vydřŷ: Karmelit'anskě nakladatelstvŷ, 2005. ISBN 80-7192-914-X.

Elektronickě zdroje

Ben'atskě bratrstvo:

[2018-04-17]. <[https://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_della_Carit%C3%A0_\(Padova\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_della_Carit%C3%A0_(Padova))>.

Bible 21 [2018-05-30].

<<https://www.bible21.cz/wp-content/Uplpoads/2014/03/04-lazatel-web.pd>>.

BRUEGHEL, Pieter.

[2018-04-15]. <<http://www.rodon.cz/zivoty-umelcu/bruegel-brueghel-pieter-starsi-99>>.

DANDOLO, Andrea. [2018-02-06]. <https://en.wikipedia.org/wiki/Andrea_Dandolo>.

DANTE, PETRARCA, BOCCACCIO, [2018-05-15].

<<https://www.skuola.net/temi-saggi-svolti/temi/dante-petrarca-boccaccio.html>>.

DINKELSBÜHL Nicolaus 1360-1433 [2018-06-05].

<<http://fama.irht.cnrs.fr/oeuvre/268828>>.

Flagelanti. [2018-03-10]. <<https://cs.wikipedia.org/wiki/Flagelant>>.

GERSON, Jean, de. [2018-04-08]. <<https://www.britannica.com/biography/Jean-de-Gerson>>.

Justini'ánův mor. [2018-02-09]. <<https://www.national-geographic.cz/clanky/mor-dokoncil-zkazu-rise-rimskě-a-podlomil-moc-konstantinopole.html>>.

PETRARKA, Francesco. [2018-04-17]

<<https://www.knihovnicka.net/autor/4331-petrarca-francesco/zivotopis-biografie/>>.

MONACIS, Lorenzo, de. [2018-04-02].

<[http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-de-monacis_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-de-monacis_(Dizionario-Biografico))>.

MUSSIS, Gabriel, de. [2018-05-04]. <https://en.wikipedia.org/wiki/Gabriel_de_Mussis> .

MUSSIS, Gabriel de. [2018-05-04]. https://en.wikipedia.org/wiki/Gabriel_de_Mussis>.

MUISIS, Gilles Li. [2018-05-10]. < <https://www.britannica.com/biography/Gilles-li-Muisis>>.

PETRARKA, Francesco. [2018-04-17].

<<https://www.knihovnicka.net/autor/4331-petrarca-francesco/zivotopis-biografie/>>.

SEUSE, Henricus. [2018-03-10]. <<http://revue.theofil.cz/krestanske-osobnosti-detail.php?clanek=650>>.

SEUSE, Heinrich. Horologium Sapientinae. [2018-04-0].

<https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Seuse>

SCHEDEL, Hermann. Liber Chronicarum. [2018-05-20].

<<https://www.digitale-sammlungen.de/index.html?c=sammlung&projekt=1073907098&l=en>>.

TURA, Agnolo di.

[2018-04-27]. <<http://medievalsourcesbibliography.org/authors.php?id=1258>>.

TURA, Agnolo di. [2018-04-25] <https://it.wikipedia.org/wiki/Agnolo_di_tura>.

VILLANI, Giovanni. [2018-05-11]. <http://en.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Villani>.

VILLANI, Giovanni. [2018-05-11].

<<https://www.britannica.com/biography/Giovanni-Villani>>.

ZANELLA, Gabrielle. Historiografie moru 1348.

[2018-05-10]. <http://www.classicalitaliani.it/critica_htm/zanella_pesto_1348.htm>

Elektronické zdroje příloh

BALDUNG GRIEN, Hans. Memento mori: Smrt a panna. [2018-06-17].
<http://www.artmuseum.cz/reprodukce2_pohled.php?dilo_id=3772>.

BALDUNG GRIEN, Hans. Vanitas: Tři věky ženy a smrt. [2018-06-16].
<http://www.artmuseum.cz/reprodukce2_pohled.php?dilo_id=3763>.

BOTTICELLI, Sandro. Devět kruhů pekla. (10.1.2006) [2018-04-17].
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Botticelli_ChartOfDantesHell.jpg>.

BOTTICELLI, Sandro. Nastagia degli Onesti. (11.3.2016) [2018-04-30].
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Botticelli_Prado_49.jpg>.

BOCCACCIO, Giovanni. Dekameron – Úvodní list. (28.3.2016) [2018-04-28].
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Boccaccio_-_Decameron,_MCCCCLXXXII_ad_di_XX_de_giugno_-_3852856_Scan00015.png>.

BOSCH, Hieronymus. Sedm smrtelných hříchů. (27.3.2012) [2018-05-28].
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hieronymus_Bosch-The_Seven_Deadly_Sins_and_the_Four_Last_Things.JPG>.

BREUGHEL, Pieter, starší. Vítězství smrti. [2018-06-28].
<<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:TheTriumphofdeath.jpg>>.

BUFFALMACCIO, Buonamico. Triumf smrti. (19.5.2005) [2018-05-04].
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Buonamico_Buffalmacco_001.jpg>.

CRIVELLI, Carlo. St. Rochus (neuvedeno) [2018-03-25].
<<http://www1.lf1.cuni.cz/~hrozs/roch/StRoch9.jpg>>.

GERSON, Jean. Ars Moriendi. (8.9.2017) [2018-04-10].
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean_Gerson_Ars_Moriendi_1514.jpg>.

Černá smrt v Tournai (5.9.2006) [2018-04-14].
<<http://www.muslimheritage.com/article/ibn-khaldun-and-rise-and-fall-empires>>.

DÜRER, Albrecht. Čtyři apokalyptičtí jezdcí. (1.9.2017) [2018-05-04].
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:05_Albrecht_D%C3%BCrer,_Apokalypsa>.

[III. %C4%8Cty%C5%99i apokalypti%C4%8Dt%C3%AD jezdcı, N%C3%A1rodn%C3%AD_galerie_v_Praze.jpg](#)>.

GALLE, Phillip. Triumf smrti (neuvedeno) [2018-06-29].

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1565_Triumph_of_Death_Galle.jpg>.

MANTEGNA, Andrea. St.Sebastian. (19.5.2005) [2018-03-15].

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Andrea_Mantegna_088.jpg>.

Memento mori – Pompei. [2018-02-19]. <<http://www.freemasons-freemasonry.com/skull-bones.html>>.

MEMLING, Hans. Tryptich. Poslední soud. (19.5.2005) [2018-06-05].

<[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hans_Memling_-_Last_Judgment_Triptych_\(open\)_-_WGA14829.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hans_Memling_-_Last_Judgment_Triptych_(open)_-_WGA14829.jpg)>.

MICHELINO, Domenico. Dante a jeho světy. (20.10.2015) [2018-04-16].

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Michelino_DanteAndHisPoem.jpg>.

PREVITALI, Andrea. Memento mori (verso). [2018-06-20].

<https://www.wga.hu/html_m/p/prevital/portrai2.html>.

The flagellants at Doornik in 1349. (8.5.2012) [2018-04-03].

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_flagellants_at_Doorik_in_1349.jpg>.

Triumf smrti (24.2.2015) [2018-05-18].

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Triumph_of_Death_-_Palazzo_Abatellis_-_Palermo_-_Italy_2015.JPG>.

WOLGEMUT, Michael - PLEYDENWURFF, Wilhelm .Upalování Židů. (30.6.2005) [2018-04-04].

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Schedel_judenfeindlichkeit2.jpg>.11.

WOLGEMUT, Michael. Dance Macabre. (19.5.2005) [2018-06-02].

<[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles_f_264r_\(imago_mortis\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles_f_264r_(imago_mortis).jpg)>.